

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwen-geschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op internet: www.gendergeschiedenis.nl

Redactie

Greetje Bijl (public relations)
Sophie Bollen (hoofdredactie)
Barbara Bulckaert (eindredactie)
Susan Hogervorst
Inge-Marlies Sanders (penningen)
Hilde Timmerman
Sara Tilstra

Redactieadres

Sophie Bollen
VUB/Vakgroep Metajuridica
Pleinlaan 2
1050 Brussel
E-mail: sbollen@vub.ac.be
Tel. 02-6291495

Lidmaatschap

VVG, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam
Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812,
Internet: www.gendergeschiedenis.nl.

Voor privé-personen bedraagt de contributie €27,50 per jaar (lidmaatschap); reductie-lidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder €700,- p.m.: €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering.

Voor instellingen kost een abonnement op *Historica* €22,-. Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

U kunt lid of abonnee worden door te bellen, door het bedrag over te maken op het VVG-girnummer 4102980, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Belgische leden maken gebruik van het volgende rekeningnummer: INGBNL2A (BIC-code) en NL94 INGB 0004102980 (IBAN-code).

Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

Anneke Mulder-Bakker (voorzitter)
A.B.Mulder-Bakker@rug.nl
Machteld de Metsenaere (vicevoorzitter)
Machteld.De.Metsenaere@vub.ac.be
Eveline Buchheim (secretaris)
secretarisvvg@yahoo.com
Maaike Messelink (penningmeester)
maaikemesselink@gmail.com
Evelien Rijsbosch (IIAV)
E.Rijsbosch@iiaiv.nl
Greetje Bijl (Historica)
saartjes3@hotmail.com

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. (em.) Piet Blaas (EUR)
prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
prof.dr. Maria Grever (EUR)
prof.dr. Willy Jansen (KUN)
prof.dr. Paul Klep (KUN)
prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
prof.dr. Joyce Outshoorn (RUL)
prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Historica verschijnt met steun van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV), www.iiaiv.nl

ISSN 1382-3914

Lay-out: Pien Stering
Diges | geschiedenis & media
Zet & Print, Naarden
Distributie: AM-groep, Hoofddorp
Foto omslag: Portret van een jong meisje, door Petrus Christus. Gedateerd ca. 1470.
Bron: Gemäldegalerie, Berlijn.

In dit nummer

/ Literatuur /

- 3 Fascinerende vrouwen in het werk en leven van Emile Verhaeren
Nefertari Vanden Bulcke

/ Criminaliteit /

- 6 Contexten en parcours van illegaliteit en vervolging van jonge vrouwen in Antwerpen
Margo De Koster

/ Jeugd literatuur /

- 13 Een historische jeugdroman met een vrouwelijk hoofdpersonage
Hilde Timmerman

/ Politiek /

- 16 De correspondentie van Elizabeth Stuart (1596-1662), koningin van Bohemen
Nadine Akkerman

/ Rechtsgeschiedenis /

- 19 Het gezin en de staat in de *Code civil des Français* (1804)
Martijn van der Burg

/ Genderview /

- 25 Carla van Boxtel
Susan Hogervorst

/ VVG /

- 27 Berichten van het bestuur

/ Recensie /

- 28 Een *oral history*-onderzoek over de vrouwen van Srebrenica
Jessie Van den Heuvel

/ Onder de loep /

- 29 Handwerk en politiek

30 / Service en nieuwe boeken /

Onder historicae

De eenentwintigste eeuw

Met haar nieuwe *mission statement* schakelt de VVG – en met haar *Historica* – zich in binnen een evolutie die in de andere deelgebieden van de vrouwenstudies reeds twee decennia aan de gang is. Vanaf nu werpt de VVG zich op als platform voor gendergeschiedenis in plaats van vrouwengeschiedenis. Eigenlijk sluit de VVG hierbij aan bij een tendens die reeds langer merkbaar was in de artikelen die werden gepubliceerd in *Historica*. Steeds meer onderzoekers werken vanuit een genderperspectief en verruimen daarmee hun blikveld. De ‘klassieke’ vraag “en waar zijn de vrouwen?” alleen volstaat niet meer, ze wordt direct gevolgd door “en wat zegt dit over hoe gender werkt(e) in de maatschappij?”. Het zichtbaar maken van vrouwen én tegelijkertijd inzicht krijgen in gendermechanismen, dat zijn de uitdagingen en invalshoeken van het actuele gendergeschiedenisonderzoek. En kijk maar eens naar de meerwaarde die dit oplevert. Indien Martijn van der Burg het in zijn artikel alleen maar zou gehad hebben over de rechten van de vrouw in de Franse *code civil*, zou hij een onvolledige analyse hebben gemaakt over de wijze waarop de Franse staat de verhoudingen tussen gezinsleden probeerde te reguleren. Het hanteren van een genderperspectief laat ook toe om niet meer louter en alleen vrouwelijke subjecten als uitgangspunt te nemen. Maar geen nood, dit wil niet zeggen dat vrouwen hiermee naar de achtergrond verdwijnen. In het artikel van Nefertari Vanden Bulcke over de mannelijke dichter Emile Verhaeren staat bijvoorbeeld de Vlaamse plattelandsvrouw centraal.

Dit om maar te zeggen, beste lezer, dat de inhoud van *Historica* geenszins drastisch zal veranderen maar eerder het pad zal volgen van een reeds ingeslagen weg. Al zullen er *en route* ook nieuwe zaken opduiken, die in het verlengde liggen van de koers die het *mission statement* voorschrijft. Zo spelen artikels over (geschiedenis)onderwijs – en de plaats van gendereducatie hierin – in op de behoeften van één van de doelgroepen van de VVG, namelijk mensen uit het onderwijs. Hilde Timmerman interviewt een jeugdauteur over de wordingsgeschiedenis van een historische roman met een vrouwelijke hoofdpersonage. Een mooi aangrijpingspunt om ook meisjes te boeien voor de ‘stoere’ geschiedenis van de middeleeuwen? Ook Carla van Boxtel ziet in erfgoededucatie een plaats weggelegd voor gender, zo staat te lezen in *Genderview*. Deze laatste rubriek nodigt actief uit tot debat: via de VVG-website kunnen lezers hun reacties posten. En hiermee komt *Historica* tegemoet aan de twee overige doelstellingen van het *mission statement*: mee de website van inhoud voorzien én de doelgroepen bereiken via het organiseren van bijeenkomsten. Is in dit cybertijdperk een webforum immers geen volwaardige ontmoetingsplaats waar visies en kennis worden uitgewisseld?

Kortom, de VVG en *Historica* stappen de eenentwintigste eeuw binnen, zij het met tien jaar vertraging. Maar dat wordt mensen die zich graag verdiepen in het verleden meestal makkelijk vergeven.

Sophie Bollen, hoofdredactrice *Historica*

Fascinerende vrouwen in het werk en leven van Emile Verhaeren

“Vlaamse vrouwen, toon ons uw zware schoonheid”

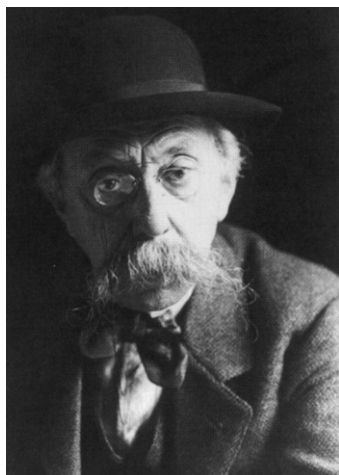
In 1883 publiceert Emile Verhaeren – een op dat moment nog onbekende dichter – zijn eerste dichtbundel, *Les Flamandes*, getiteld. Als de bedoeling van een eerste publicatie is om op te vallen, dan slaagt Verhaeren zonder twijfel in deze opzet. Zijn sensuele beschrijvingen van de Vlaamse plattelandsvrouwen laten weinig aan de verbeelding over en provoceren zo misnoegde en afkeurende reacties in katholieke kringen. Zij sporen zelfs aan tot het verbranden van de eerste oplage. Toch is het begin van Verhaerens literaire carrière een feit en de dichter zal door zijn hele poëtische oeuvre heen nog vele andere vrouwelijke figuren aan bod laten komen. Deze vrouwen, in wezen slechts de resultanten van dichtelijke verbeelding en schrijftalent, vertellen een interessant verhaal, dat parallel kan worden gesteld aan de sociaal-politieke werkelijkheid waarin Verhaeren leefde.

/ Nefertari Vanden Bulcke /

Emile Verhaeren wordt in 1855 geboren aan de oevers van de Schelde in het Vlaamse plattelandsdorpje Sint-Amands-aan-de-Schelde. Hij groeit op in een familie die tot de kleine burgerij behoort: vader is stoffenhandelaar en het familiefortuin berust op de exploitatie van een olieraffinaderij. Zoals het in die kringen in Vlaanderen hoorde, is de voertaal bij de Verhaerens het Frans. Emile Verhaeren zal het Vlaams in zijn leven nooit volledig machtig worden en bouwt zijn literaire carrière in het Frans uit. Hij vervolledigt zijn middelbare studies in het Franstalige Sint-Barbaracollege te Gent, waar hij kennismaat met Georges Rodenbach, die later auteur zal worden van onder andere de bekende roman *Bruges-la-Morte* (1892). Beide jongens bestuderen bij de jezuiten de Latijnse verzen van Horatius en raken gefascineerd door de ‘nieuwe’ romantische poëzie van Lamartine en Victor Hugo. Verhaeren volgt zijn studie rechten in Leuven waar hij via Edmond Picard, een emblematisch figuur in het culturele leven van toen, geïntroduceerd wordt in de literaire en artistieke kringen van Brussel. Hij beslist uiteindelijk om zijn leven te wijden aan de poëzie en de kunst.

Verhaeren heeft een omvangrijk poëtisch oeuvre nagelaten. Naast de achtentwintig bundels die hij schreef en publiceerde, heeft hij ook nog diverse kunstkritische essays¹ en enkele minder bekende toneelstukken geschreven. Verhaeren hoort thuis in het rijtje symbolistische schrijvers dat op het eind van de negentiende eeuw een eigen definitie van de weergave van de realiteit in de kunst hanteerde en waarbij het concept van het symbool een sleutelrol speelde. Zijn naam wordt vaak gelinkt aan die van Belgische schilders als Odilon Re-

don, Léon Spilliaert of Theo Van Rysselberghe, met wie hij goed bevriend was. In het algemeen wordt Verhaerens literaire nalatenschap vooral geprezen omwille van de sterke getuigenis die zij vormt van de industriële revolutie en de opkomst van grootsteden. Verhaeren heeft inderdaad op zeer treffende en vooruitziende wijze

www.dbnl.org/tekst/_ons003199901_01/_ons003199901_01_0042.htm

Emile Verhaeren. Zijn sensuele beschrijvingen van de Vlaamse plattelandsvrouwen laten weinig aan de verbeelding over en provoceren zo misnoegde en afkeurende reacties in katholieke kringen.

de verkommering van het platteland en de opkomst van een alles opslopende industrie in verzen weergegeven. Wie zijn gedichten uit de ‘sociale trilogie’ leest, herkent de soms hallucinerende beelden van industriële grootsteden als Londen. Talrijke studies werden al verricht op dit thema in Verhaerens poëzie. Toch kan de aandachtige lezer temidden van alle gedichten van Verhaeren steeds veranderende beelden ontwaren van die ene poëtische figuur bij uitstek: de vrouw. Zij kan gemakkelijk als een thema op zichzelf worden beschouwd binnen zijn werk. Vrouwen vormen vaak de metafoor voor zijn poëtische thema’s. Bijgevolg kan je hierdoor het artistieke pad dat Verhaeren heeft af-

gelegd volgen. Een overzicht van haar verschillende gedaantes biedt een accuraat beeld van de evolutie binnen Verhaerens literaire loopbaan.

Van koehoedster tot Théroigne de Méricourt

Vanaf zijn eerste gedichtenbundel, *Les Flamandes*, blijkt de vrouw in Verhaerens poëzie de hoofdrol te spelen. Verhaeren bezingt hier op een naturalistische toon de sensuele vormen van de Vlaamse plattelandsvrouwen: zij zijn bombastisch, opwindend, zwaar en vol van kracht. De dichter schuwt geen enkele vorm van esthetiek en haalt zijn inspiratie uit de doeken van de Vlaamse Oude Meesters: Rubens, Jordaens, Bruegel, Steen. Verhaerens ‘*femmes flamandes*’ worden net zo vleselijk in woorden gevat als ze door de Meesters corpulent worden afgebeeld. Zij zijn uitgesproken seksuele wezens en staan symbool voor een bijzondere

Vlaamse esthetiek. Verhaeren hanteert een on-dubbelzinnige taal waarin hij borsten, tepels, achterwerk, heupen, buik en mond van de Vlaamse vrouw met zijn pen vereeuwigt: “uw romp is krachtig, uw borsten rood van ’t sap / uw haren gladgestreken zoals fijn oeverzand.”² Verhaeren creëert een stereotiep beeld van de Vlaamse vrouw, met haar buitenmatige rondingen en vormen, in de hoop op die manier zijn eigen schrijfstijl te vormen en vooral op te vallen in de grote poel van Franstalige dichters. Als Franssprekende Belg moest hij niet enkel de concurrentie aangaan met Belgische auteurs, maar ook met avant-garde auteurs in Parijs. Om zich te onderscheiden van hun eerder zui- >>

derse en verfijnde thema's, en ook om een Belgische literaire identiteit uit te werken, heeft Verhaeren handig gebruik gemaakt van zijn Vlaamse afkomst, door een vernieuwende esthetiek in de poëzie te introduceren. De Vlaamse vrouw staat symbool voor die vernieuwende stijl.

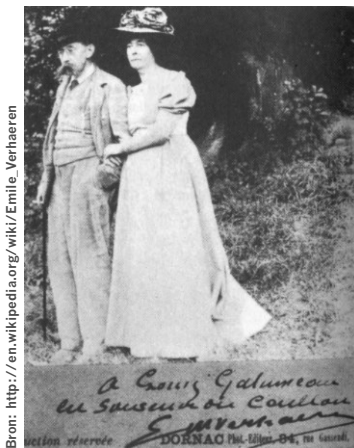
De *femme flamande* komt nog terug in latere bundels van Verhaeren. Haar esthetiek zal echter altijd dezelfde blijven, alsook de rollen die ze toebedeeld krijgt. Zo treedt de Vlaamse vrouw in Verhaerens verbeelding op als koe-hoedster, boerin, moeder, kokkin, minnares of dienstster, en dit alles in een uitsluitend landelijke omgeving waarin naburige dorpjes elkaar de loef afsteken op de kermis door te pronken met hun meisjes. De vrouw wordt zodanig vereenzelvigd met haar rurale omgeving dat ze versmelt met haar rol op het platteland: de koe-hoedster begint meer en meer te gelijken op de koe die ze hoedt en de kokkin die het brood bakt, kneedt het deeg als waren het haar eigen borsten: "hun twee reuzenvuisten ploeterden in het deeg / en kneedden het zo rond als 't vlees van borsten."³

Naast de voluptueuze, Vlaamse vrouw komen er echter nog heel wat andere vrouwen in Verhaerens gedichten voor. In zijn 'zwarte trilogie'⁴, waarin Verhaeren zijn morele crisis verwoordt, maakt de dichter gebruik van een ander poëtisch procedé om de vrouw als personage in zijn gedichten op te voeren. Zo laat hij het beroemde personage Ophelia uit de Engelse literatuur zijn dolgedraaide verstand belichamen in het gedicht 'La Morte'. Het gaat hier niet enkel om een verpersoonlijking van zijn zwarte, bodemloze gedachten, maar meer om een vervrouwelijking van zijn geest. Deze methode waarin de vrouw slechts de belichaming is van een abstract idee, is typisch voor het symbolisme. Verhaeren maakt er gretig gebruik van, waardoor vele van zijn vrouwelijke personages symbool blijken te staan voor grotere ideeën, zoals de moed, de goedheid, de offergave of de strijdkracht. In de bundel *Les Forces tumultueuses* (1902) voert Verhaeren de rebelse Théroigne de Méricourt op. In zijn gedicht is zij een soort amazone die te paard de slechte demonen wegjaagt. Zij staat symbool voor het sociale engagement. In het echt was Théroigne de Méricourt een vrouw van Belgische afkomst die meestreed in de Franse Revolutie. Door haar doorgedreven engagement tijdens de Revolutie, wordt zij eveneens beschouwd als één van de eerste feministen in Europa⁵.

Verhaerens sympathie voor het socialisme

Dat Verhaeren het sociale engagement in zijn poëzie door een vrouw laat belichamen mag dan verwonderlijk zijn, het feit dat dit thema enkele van zijn bekendste dichtbundels kleurt, is dat niet. Vooral zijn 'sociale trilogie'⁶ wordt als één van zijn literaire hoogtepunten beschouwd. In de eerste bundel uit die trilogie, *Les Campagnes hallucinées* (1893), schetst Verhaeren het hallucinerende beeld van de ver-

laten velden en het leeggelopen platteland: vele boeren trekken naar de steden om er werk te zoeken en te overleven. Hun vrouwen blijven vaak alleen achter met de kinderen op het platteland en gaan een roemloze dood tegemoet. De esthetiek van de achtergelaten plattelandsvrouwen staat mijlenver van de vrolijke Vlaamse vrouwen uit *Les Flamandes*: zij zijn uitgemergeld, levensmoe en kreupel. Verhaeren laat op die manier symbolisch de teloorgang van het platteland samenvallen met de dood van de Vlaamse plattelandsvrouwen. In 1895 volgt een tweede bundel rond deze the-

Bron: http://en.wikipedia.org/wiki/Emile_Verhaeren

Emile en Marthe Verhaeren.

matiek: *Les Villes tentaculaires*. Hierin beschrijft Verhaeren op visionaire wijze de onnavolgbare opkomst van industrie en technologie in de steden, alsook de nieuwe levensomstandigheden van de moderne mens temidden van een machinale samenleving die gebaseerd is op luxe, geld, winst, massaproductie en artificiële mechanismen. De vrouwen die zich in de stad bewegen, zijn in Verhaerens gedichten prostitués wiens lichaam wordt gereduceerd tot een stuk vlees waarop de mannen zich kunnen uitleven zolang ze er maar voor betalen: "De klets-kousen, gedrongen afgematte vleesklompen / ondervragen de voorbijgangers / vanaf de stoep voor hun lage deur."⁷ De vrouw wordt met andere woorden herleid tot een product dat winstgevend moet zijn. Het is duidelijk dat Verhaeren de stad aanvankelijk met negatieve begrippen zoals perversiteit en verderf associeert. Diezelfde termen zijn voor hem ook van toepassing op de vrouwen die in de stad leven. De intieme, vertrouwde en onschuldige sfeer waarin zij op het platteland leefden, maakt plaats voor een ontwaard leven in de anonieme grootstad.

Het schrijven van zijn 'sociale trilogie' gaat voor Verhaeren gepaard met het cultiveren van socialistische sympathieën op politiek vlak. De oprichter van de socialistische partij in België was Emile Vandervelde, een politicus die vele artiesten tot zijn vriendenkring kon rekenen. Hij stond achter het plan om kunst en cultuur

toegankelijker te maken voor een breder publiek. Aan de ene kant wilde hij de opvoeding van het volk stimuleren, aan de andere kant de 'sociale kunst' en het kunstenaarschap promoten⁸. Verhaeren engageerde zich voor dit initiatief en nam onder andere deel aan bijeenkomsten in het socialistische Volkshuis, maar bleef beweren dat kunst persoonlijk en individueel moest blijven. In de plaats van een bevlogen socialist, die op de barricades met de vuist in de lucht ging staan, was Verhaeren een kunstenaar die via de individuele actie tegen de conventies van de burgerij rebelleerde. Zijn anti-burgerlijk idealisme bracht Verhaeren vervolgens in contact met de anarchistische theorieën uit zijn tijd. Meerdere malen liet hij zijn gedichten in anarchistische tijdschriften⁹ publiceren. Ook hier voert Verhaeren meer een intellectueel anarchisme dan concrete actie. Sommigen spreken van 'salonsocialisme' of 'salonanarchisme'. Toch was Verhaeren ontegensprekelijk voor de vooruitgang van de maatschappij en geloofde hij uiteindelijk in de moderne samenleving. Op het vlak van de vooruitgang voor vrouwen koesterde hij geen uitgesproken emancipatorische meningen. Integendeel, in een enquête in de bijlage *Confidences. Suppléments au N° de Noël des Annales*¹⁰ antwoordt Verhaeren op de vraag of hij voor het stemrecht voor vrouwen is unaniem "non". Uit zijn poëzie blijkt dat hij de vrouw enkel verheerlijkt wanneer zij op het platteland vertoeft en haar als een verderfelijke wezen voorstelt wanneer zij naar de stad emigreert en meedraait in de industriële machine door 'mannenwerk' te verrichten. Dit blijkt nogmaals wanneer Verhaeren het gedicht 'La belle Fille' publiceert in het socialistische tijdschrift *Le Travail de la femme et de l'enfant*¹¹ van 1 mei 1914. Dat tijdschrift verdedigde de rechten van de werkende vrouwen en kinderen in de stad door socialistische wetgevingen omtrent dit thema te publiceren. Dat Verhaeren uitgerekend in dit tijdschrift een lofzang op de werkende plattelandsvrouw laat verschijnen, bewijst nogmaals dat hij de vrouw niet in een stedelijke, publieke, laat staan industriële omgeving zag, maar wel op het veld naast haar man en dicht bij haar kinderen en huishouden.

Vanwaar komt die affectie voor en verheerlijking van het platteland? Een verklaring hiervoor kan gevonden worden in de ideologie van het anarchisme zelf. Volgens Jacques Marx¹² wordt deze apolitieke stroming gekenmerkt door een haast romantische affectie voor de boer en het platteland en een absolute afkeuring van de industriële samenleving. Volgens de anarchist is de boer in wezen vrijer dan de proletariër, die met handen en voeten geketend is aan de vervreemdende mechanismen van het industriële systeem. Ook wat betreft de anarchistische houding tegenover de vrouwenemancipatie valt er wat te zeggen. Het intellectuele anarchisme in België baseerde zich vooral op de principes van Pierre-Joseph Proudhon¹³. Zijn visie tegenover de vrouw was ronduit bedroevend: voor hem bestaat er geen enkele vorm van gelijkheid tussen man en

vrouw en staat de vrouw ergens tussen man en dier in. Volgens Christopher E. Forth¹⁴ is de band tussen het intellectuele anarchisme en feminisme op het einde van de negentiende eeuw in ieder geval paradoxaal te noemen. Hoewel de gevestigde orde het anarchisme en het feminisme over één kam schoor, stonden beide 'marginale' groeperingen niet aan dezelfde kant in de strijd. De gevestigde orde beschouwde alles wat chaotisch, ongeordend of ongevestigd was als zijnde 'typisch vrouwelijk', wegens gelijkenis vertonend met (hysterische en) irrationele vrouwen. Ook anarchisten en avantgarde kunstenaars werden in hetzelfde hoekje van de (hysterische) vrouwen geduwd. Toch wilden zij onder geen beding met deze laatste geassocieerd worden. In hun strijd tegen de gevestigde orde hebben zij dus geen moeite gedaan om de vrouwenemancipatie mee onder de arm te nemen¹⁵. Dit maakte het de vrouwenbewegingen, die alleen werden achtergelaten in hun marginale positie, extra moeilijk om te overleven.

Vrouwen rond Verhaeren

Hoewel Verhaeren verre van feminist was, slaagde hij er wel in zich tijdens zijn leven door vele en vaak ook vooruitstrevende vrouwen te laten omringen. In 1891 trouwde hij met zijn vrouw Marthe Massin, een begenadigde kunstenaar. Zij koos er echter voor haar artistieke carrière op te geven en zich volledig te wijden aan de literaire loopbaan van haar man. Ze stond hem steeds bij en hielp bij het met de hand kopiëren van zijn gedichten. In de trilogie *Les Heures*, die Verhaeren aan zijn echtgenote wijdt, bezingt hij de drie stadia van zijn liefdesverhaal met Marthe: de eerste onbevengene jaren in *Les Heures claires* (1896); de diepgaandere liefde in *Les Heures d'après-midi* (1905) en de rijpe liefde op oude leeftijd in *Les Heures du soir* (1911). Het is uitzonderlijk dat een dichter drie volledige bundels aan zijn echtgenote wijdt waarin elk gedicht een ode is aan hun alles overkoepelende liefde.

Daarnaast onderhield Verhaeren vriendschappelijke contacten met nog andere vrouwen, onder wie bijzondere persoonlijkheden. Met koningin Elisabeth van België correspondeerde hij regelmatig en zij nodigde hem af en toe uit naar De Panne waar ze samen wandelden langs de kust. Zij was een bijzondere koningin omwille van haar uitgesproken liefde voor kunst en wetenschap. Door haar steun aan kunstenaars kreeg België ook een culturele identiteit. Koningin Elisabeth koesterde een grote bewondering voor het werk van Verhaeren. In 1915 werd de dichter door het koningspaar benoemd tot *poète national*. Zijn bevoorrechte vriendschap met de koningin speelde natuurlijk in het voordeel van zijn literaire carrière. Omgekeerd droeg de verspreiding van Verhaerens werk ook bij tot de culturele reputatie van de Belgische natie in het buitenland.

Eén van Verhaerens opmerkelijkste contacten was Ellen Key. Zij was afkomstig uit Zweden en schreef een aantal werken over maatschappelijke thema's die de vrouwen aanbe-

langden, zoals onderwijs en moederschap. Ze ging uit van een conservatief beeld van de vrouw als zorgende moeder en huisvrouw, maar ze was wel voor de gelijkheid tussen de seksen. Voor haar waren moederschap en zorgzaamheid juist kwaliteiten die de vrouw ten volle moest benutten en die haar recht gaven op een vooraanstaande maatschappelijke positie. Ze droeg haar boek *De Ethiek van Liefde en Huwelijk* op aan Emile en Marthe Verhaeren, die volgens haar door hun huwelijk het ideaalbeeld uit het boek weerspiegelden. Zij leverde trouwens een actieve bijdrage aan de versprei-

Bron: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Ellen_Key,_Carl_Willies.jpg

Ellen Key.

ding van Verhaerens gedichten in het noorden van Europa.

Dagny Björnson was dan weer de vrouw die Verhaeren hielp bij zijn kandidaatstelling voor de Nobelprijs. Als dochter van de Noorse theatermaker en Nobelprijswinnaar Björnsterne Björnson, wist zij welke contacten zij hiervoor moest aanspreken. Hoewel ze Verhaeren aanmoedigde om zich kandidaat te stellen, was ze ook nuchter en realistisch bij het inschatten van zijn slaagkansen. Zij zette zich in om de gedichten van Verhaeren te vertalen en uit te geven in de Scandinavische landen en gaf naam-bekendheid aan zijn werk op literaire manifestaties en colloquia. Uit hun correspondentie blijkt haar enthousiasme voor zijn pen, maar ook haar kritische ingesteldheid tegenover bepaalde werken van Verhaeren. Dagny Björnson was een bijzonder erudiete vrouw, die tijdens haar lange leven bijdroeg tot de intellectuele uitwisselingen tussen Frankrijk, Duitsland en Noorwegen.

Alle vrouwen die Verhaeren omringden hadden één ding gemeen: ze hielden allen onvoorwaardelijk van zijn pen en stelden alles in het werk om zijn oeuvre te verspreiden. Ze vertaalden, kopieerden de manuscripten, schreven artikels, spraken uitgevers aan. Kortom, Verhaerens carrière stond er onder andere dankzij de zorg van vele liefhebbende vrouwen. Dat zelfs

dit hem nog niet tot een vrouwvriendelijker maatschappijbeeld deed bekeren, bewijst dat hij onherroepelijk een kind van zijn tijd was... en op maatschappelijk vlak minder vooruitstrevend dan in zijn poëzie. ///

Noten:

- Verhaeren was op het einde van de negentiende eeuw een gekende en geprezen kunstcriticus. Hij schreef onder andere monografieën over Rubens en James Ensor.
- Emile Verhaeren, 'Ode aan de Vlaamse vrouwen van weleer' uit *Les Flamandes*, vertaald door Julien De Mey, *Emile Verhaeren Gedichten*. Sint-Amands, 1988.
- Emile Verhaeren, 'Broodbakken' uit *Les Flamandes*, vertaald door Christina Guirlande, *Zijaanzicht*. Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling, Provinciaal Museum Emile Verhaeren. Sint-Amands, 2008.
- Deze trilogie bestaat uit de bundels *Les Soirs* (1888), *Les Débâcles* (1888), *Les Flambeaux noirs* (1891).
- Théroigne de Méricourt werd in 1762 geboren in de buurt van Luik. Tijdens de Franse Revolutie wordt ze door andere vrouwen naakt in elkaar geslagen, omdat ze zich te mannelijk en 'als een amazone' gedroeg. Ze wordt gek verklaard en wordt tot aan haar dood in 1817 opgesloten in het hospitaal *la Salpêtrière* te Parijs.
- Deze trilogie bestaat uit de bundels *Les Campagnes hallucinées* (1893), *Les Villes tentaculaires* (1895) en *Les Villages illusoires* (1895). Hoewel het een trilogie betreft, worden slechts twee bundels ervan in het artikel vermeld. In de derde bundel (*Les Villages illusoires*) komen namelijk geen noemenswaardige vrouwenfiguren voor.
- Emile Verhaeren, 'Het Vertoon' uit *Les Villes tentaculaires*, vertaald door Christina Guirlande, *Zijaanzicht*. Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling, Provinciaal Museum Emile Verhaeren. Sint-Amands, 2008.
- Speciaal voor dit initiatief zag een nieuwe culturele instelling in 1891 het licht: '*la Section d'art et d'enseignement*'. Het goedbedoelde project om kunst dicht bij het volk te brengen kende echter weinig succes en was een kort leven beschoren.
- Enkele voorbeelden van anarchistische tijdschriften waarin Verhaeren gedichten liet verschijnen zijn *La société nouvelle*, *La Revue rouge*, *La Revue blanche*, en *Les Temps nouveaux*. Zie: David Gullentops en Hans Vandevoorde (red.), *Anarchisten rond Verhaeren*. Brussel, 2005.
- Confidences. Suppléments au N° de Noël des Annales*. Bijlage in het bezit van het Provinciaal Museum Emile Verhaeren, Sint-Amands.
- Koninklijke Bibliotheek België (M.L. B 125), *Le Travail de la femme et de l'enfant*. Tijdschrift uitgegeven door de socialistische pers, Brussel, 1 mei 1914. Verschillende socialistische persoonlijkheden werkten aan deze uitgave mee, waaronder C. Huysmans, E. Anseele, C. Lemonnier en Zo d'Axa.
- Jacques Marx, *Introduction. La poésie sociale*, in Emile Verhaeren, *Poésie complète 2*, uitgave verzorgd door Michel Otten, 'Archives du futur'. Brussel, 1997.
- Zie Paul Aron, *Les écrivains belges et le socialisme (1880-1913)*. *L'expérience de l'art social: d'Edmond Picard à Emile Verhaeren*. Brussel, 1985.
- Christopher E. Forth, 'Intellectual Anarchy and Imaginary Otherness', in: *The Sociological Quarterly*, vol. 37, nr. 4, 1996.
- Er waren natuurlijk ook uitzonderingen bij de anarchisten: zo ijverde Kropotkine voor een waardige erkenning en vergoeding voor huishoudelijk werk, terwijl Élisée Reclus streed voor de bevrijding van de sociaal achtergestelde vrouwen. Maar deze uitzonderingen bevestigden niet de regel.

Nefertari Vanden Bulcke (1984) studeerde Romaanse Taal- en Letterkunde aan de Vrije Universiteit Brussel en Theaterwetenschappen aan de Universiteit Antwerpen. In 2006 studeerde zij af met een eindwerk over de vrouw in de poëzie van Emile Verhaeren. Sinds 2007 is zij als docente verbonden aan de Erasmus Hogeschool Brussel. Contact: Zespensingestraat 70, B-1000 Brussel. E-mail: nvdbulck@vub.ac.be.

Contexten en parcours van illegaliteit en vervolging van jonge vrouwen in Antwerpen

Bron: postkaart, uitgeverij Edouard Neils, s.d.

Meisjes in de netten van justitie

Meisjes die misdrijven plegen, men kan er maar moeilijk mee om. Ze schijnen de 'typische' gezagsgetrouwheid, zachtmoedigheid en omkadering te missen die de meeste vrouwen uit de criminaliteit zouden weghouden, en worden net daarom als bedreigend ervaren. Zo gaven recente berichten over toenemende ernstige en gewelddadige delinquentie onder jonge vrouwen aanleiding tot paniekreacties en interpretaties in termen van maatschappelijke desintegratie. Zulke reacties zijn niet nieuw, een kritische dialoog met het verleden lijkt daarom aangewezen. Deze bijdrage bekijkt de omstandigheden en trajecten die meisjes naar de rechtbank leidden in Antwerpen in het begin van de twintigste eeuw. De toegepaste wetgeving was ingegeven door burgerlijke vrees voor zedelijk en moreel verval en viseerde vooral het seksuele gedrag van meisjes. De vervolgte meisjescriminaliteit zelf was evenwel een zaak van meer verscheiden probleemgedragingen, vervolgers en definities van ontoelaatbaar gedrag, die nauw samenhangen met de sociale context waarin meisjes handelden.¹

/ Margo De Koster /

Het is om meerdere redenen relevant om na te gaan hoe jonge vrouwelijke delinquenten eigenlijk voor een rechtbank belandden en hoe hun conflicten met de wet oorspronkelijk vorm hadden gekregen. De zogenaamde 'criminele carrières' van jongeren kwamen nog niet vaak aan bod in het historisch onderzoek, dat doorgaans pas vertrekt bij de jeugdrechtbank in analyses van de regulering van jeugdcriminaliteit. Nochtans worden de eerste en meest cruciale beslissingen in de disciplinerende van jonge daders meestal *niet* door gerechtelijke actoren genomen, maar wel in een eerder stadium, binnen

hun gezin, op het werk of in hun bredere sociale omgeving. Voor jonge vrouwen heeft het reconstrueren van hun trajecten naar justitie ook een bijzonder belang. Niet alleen omdat de meisjes- en vrouwencriminaliteit als gevolg van haar relatief lage statistische frequentie nog steeds onderbelicht blijft in onderzoek, maar ook omdat recent werk van historici en criminologen² over die trajecten net de geringe statistische zichtbaarheid van vrouwen in een nieuw daglicht plaatst. Zo is aangetoond dat de regulering van vrouwelijke overtreeders meestal plaatsvindt in buitengerechtelijke correctiecircuits (school, sociale zorginstaties, gezin). Wanneer vrouwen toch in het formele strafrechtstelsel terechtkomen, hebben ze bovendien een hogere kans op 'uitval', om alsnog in alternatieve cir-

cuits te belanden.³ Dit roept de vraag op welke meisjes dan wel voor een rechtbank moesten verschijnen, en hoe ze daar juist terecht waren gekomen. Met andere woorden: wie bracht hen in contact met justitie, welke misstappen en definities van ontoelaatbaar gedrag speelden daarbij, en waarom kwamen zij niet in aanmerking voor alternatieve correctiestrategieën? Bij het beantwoorden van deze vragen komt eerst de specifieke problematisering van meisjescriminaliteit in het begin van de twintigste eeuw en het daarop afgestemde vervolgingsbeleid aan bod. Daarna besteedt dit artikel aandacht aan de jonge vrouwen die in deze context voor de Antwerpse jeugdrechtbank verschenen, om daarna stil te staan bij de daaraan voorafgaande etappes en gebeurtenissen.

'Moderne' meisjes en hun seksualiteit in het vizier van de wetgever

In de debatten over jeugd en jeugdcriminaliteit gingen vanaf het begin van de twintigste eeuw vooral de 'moderne meisjes' uitingen van morele paniek beheersen. Bij burgerlijke elites leefde meer bepaald het schrikbeeld van jonge vrouwen uit de stedelijke arbeidersklasse met een overmatige zelfstandigheid, weinig heilzame vormen van vrijetijdsbesteding, een buitensporige interesse in modieuze kledij, make-up en andere luxeartikelen en al te 'losse' omgangsvormen. Deze vrees was een reactie op de ingrijpende veranderingen die de versnelde

verstedelijking, toegenomen migratie en de verdere uitbreiding van de loonarbeidseconomie teweegbrachten in de sociale posities van arbeidersjongeren. Vergeleken met de generatie van hun ouders gingen jonge loonarbeiders van een grotere bewegingsvrijheid, meer vrije tijd en een zekere mate van besteedbaar inkomen genieten. Ze werden sterk aangetrokken tot nieuwe vormen van commercieel vermaak zoals bioscopen en danszalen en daagden conventionele codes uit door middel van hun kleding, taalgebruik en omgang met het andere geslacht.⁴ Daar waar uitgaan, opvallende kleding en haartooi, en voorhuwelijks seks voor jongens als een eerder normale uiting van de nieuwe jongerencultuur werd opgevat, werd dit bij meisjes systematisch in verband gebracht met normvervaging en zedenverwilderung. Naarmate jonge vrouwen vaker actief werden op de arbeidsmarkt, mobieler waren en tegelijkertijd minder gemakkelijk te superviseren, werden ze steeds meer als bedreigend ervaren, als een gevaar voor zichzelf (verleiding en ‘handel in blanke slavinnen’) en voor de samenleving (geslachtsziekten en buitenechtelijke zwangerschappen).

Er weerklonk dan ook een luide roep om meer bescherming van jonge vrouwen, wat in feite neerkwam op een vraag naar verhoogde seksuele regulering. Die vraag was niet nieuw, want het ‘onzedelijkheidsvraagstuk’ stond reeds sinds het einde van de negentiende eeuw centraal in de sociaal-politieke interventies van elites ter disciplineren van arbeidersgezinnen, maar zij kreeg wel een nieuwe dimensie in de vroege twintigste eeuw. De problematiserende aandacht nam nog toe en vond ook nieuwe zuurstof in een medisch vertoog dat met groeiend succes sociale problemen in termen van ziekte, degeneratie en erfelijkheid vertaalde én tegelijkertijd de burgerlijke seksuele moraal propageerde. Zo koppelden medisch-criminologische discoursen afwijkend seksueel gedrag rechtstreeks aan de vorming van een ‘inferieur’ ras van abnormale en criminele kinderen. Ook de wetenschappelijke studie van het kind kende een sterke opbloei, met als bekendste product de adolescentietheorie, die deze levensfase aanduidde als een turbulente periode waarin strikt toezicht en impulscontrole vereist waren om ontsporingen te vermijden.⁵

Dit alles helpt te verklaren waarom de Belgische wet op de kindbescherming van 1912, die afzonderlijke jeugdrechtbanken in werking stelde, de gerechtelijke autoriteiten van een uitgebreid wettelijk arsenaal voorzorg om op te treden tegen allerlei ‘ongeregelde’ en ‘onzedelijke’ gedragingen van minderjarigen, bovenop de ‘echte’ misdrijven van het strafwetboek (art. 16 van de wet). Zo kon niet alleen ‘klassieke’ landloperij, maar ook de nacht buitenshuis doorbrengen tot vervolging voor landloperij (art. 13) leiden, en vielen naast prostitutie ook seksuele promiscuïteit, andere vormen van seksueel wangedrag en zelfs “activiteiten die blootstellen aan landloperij, prostitutie en criminaliteit” (art. 15) binnen het toepassingsveld van de wet. Ook “wangedrag en tuchteloos-

heid” (art. 14) konden tot een gerechtelijk ingrijpen leiden, zij het pas na een klacht van de ouders (ouderlijk tuchtigingsrecht).

Voor de jeugdrechtbank: de meisjes achter de ‘*enfants de justice*’

Meisjes vertegenwoordigden gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw ruim een kwart tot een derde van de jaarlijks door de Belgische jeugdrechters behandelde zaken. Zij pleegden dezelfde brede waaier van vergrijpen als jongens, met die uitzondering dat zaken van prostitutie en ‘losbandigheid’ (*débauche*, art. 15) enkel bij hen voorkwamen, hoewel slechts in beperkte mate. Kleine vermogenscriminaliteit (art. 16) en “wangedrag” (art. 14) waren de meest voorkomende vergrijpen bij beide geslachten. Bij de meisjes spande de laatste categorie, die ouderlijke verzoeken tot tuchtiging omvatte, evenwel de kroon, vooral in de grote

ster, werkvrouw of dienstster. De helft van hen kwam uit éénoudergezinnen of was wees en leefde bij een voogd. Vele weduwen, weduwnaars en gescheiden ouders waren inmiddels wel reeds hertrouwd of leefden samen met een nieuwe partner.⁸

Vele Antwerpse ‘justitiemeisjes’ leefden niet alleen in een door armoede bedreigd en gebroken gezin, maar werden ook dagelijks geconfronteerd met huiselijke conflicten en geweld. Hun vader of moeder zat aan de fles, veroorzaakte zo een chronisch geldtekort en eindeloze echtelijke ruzies, en sloeg partner en kinderen geregeld bont en blauw. Enkele jonge vrouwen klaagden dat ze seksuele agressie of misbruik vanwege hun (stief)vader moesten ondergaan. Hoewel die getuigenissen doorgaans zeer specifieke details bevatten en meer dan overtuigend lijken, werden ze meestal pas ernstig genomen wanneer andere sleutelgetuigen zoals verwanten en burens ze bevestigden en – belangrijker nog – indien het meisje geen

Spotprent over de ‘moderne’ jonge vrouw in het conservatieve blad « *Le Patriote illustré* » uit 1921.

Foto links: Het centraal station van Antwerpen tijdens het interbellum.

gerechtelijke arrondissementen Brussel en Antwerpen. Jongens scoorden veel lager op “wangedrag” en werden overwegend wegens diefstal vervolgd. Landloperij (art. 13) nam ook een vrij belangrijke plaats in bij meisjes, een iets grotere nog dan bij de jongens het geval was. Deze verdeling bleef opvallend stabiel gedurende de hele eerste helft van de twintigste eeuw.⁶

Onderzoek van individuele strafdossiers van de jeugdrechtbank van Antwerpen⁷ wijst uit dat de overweldigende meerderheid van de berechte meisjes en jonge vrouwen afkomstig waren uit zeer bescheiden en vaak grote arbeidersgezinnen die het zwaar te verduren hadden: de ouders waren onderbetaald, werkloos, afhankelijk van openbare onderstand of liefdadigheid, of hadden het gezin simpelweg verlaten. Een veel kleiner aantal gezinnen behoorde tot de laag van iets meer welgestelde ‘respectabele’ loonarbeiders, kleine winkeluitbaters en ambachtshuij. De meisjes zelf, overwegend tussen veertien en achttien jaar oud, werkten meestal als fabrieksarbeidster, dienstmeid, kleermaak-

andere seksuele contacten had gehad. In de ogen van gerechtsmedewerkers konden meisjes die seksueel actief waren of daarvan verdacht werden (omdat ze een vriend hadden) immers niet helemaal onschuldig zijn en mogelijk liegen. Zulke aanvallen op de integriteit van hun verklaringen en de druk van langdurige kruisverhoren zetten sommige jonge vrouwen ertoe aan hun aanklachten weer in te trekken.⁹ Wat er ook van zij, het is duidelijk dat vele ouders niet bepaald heilige boontjes waren: meerderen hadden kleinere politievertriedingen voor dronkenschap, nachtlawaai en dergelijke op hun kerfstok, sommigen zelfs correctionele misdrijven. Dit alles in acht genomen, is het duidelijk dat ‘justitiemeisjes’ in werkelijkheid zelden de glamour vertoonden van de ‘moderne meisjes’ die de verbeelding van bezorgde burgerlijke elites beheersten...

Trajecten naar de rechtbank

Het is moeilijk om de omvang van uitval van meisjes uit de strafrechtelijke keten, met andere woorden het aantal zaken dat nooit tot op het >>

niveau van de jeugdrechtbank geraakte, precies te bepalen. Zo zijn er voor België (zowel voor jongeren als voor volwassenen) amper gegevens beschikbaar over de werking van het parket, de filterende instantie bij uitstek in het strafrechtelijk apparaat.¹⁰ De officiële statistieken wijzen wel uit dat de jeugdparquetten tot aan de Tweede Wereldoorlog zestig tot tachtig procent van de zaken seponeerden, dus afhandelden zonder enige tussenkomst van de jeugdrechter. Ze traden daarbij amper verschillend op ten aanzien van meisjes als van jongens. In sommige perioden was er hoogstens sprake van een zeer lichte neiging om meisjes iets gemakkelijker door te verwijzen naar de rechtbank, wat ingaat tegen de verwachtingen.¹¹ Als mo-

Bron: Le patriote illustré, 49, nr. 4, 22 januari 1932.

tief voor seponering (uit de gegevens die enkel voor de jaren 1913-1916 en 1919-1920 zijn geregistreerd) werd voor jongens net iets vaker “niet ernstige feiten” vermeld, terwijl meisjes lichtjes oververtegenwoordigd waren in de categorie “als gevolg van overlijden, conscriptie of andere motieven”, die niet naar de gepleegde feiten verwees (de twee overige waren “feiten niet voorzien door de wet” en “niet bewezen”). Of dat er op wijst dat zaken van meisjes vaker uitmondten in buitengerechtelijke arrangementen en transgressies van jongens sneller weinig ernstig werden bevonden om verder gevolg aan te geven, kan enkel worden bevestigd door nader onderzoek van geseponeerde parketdossiers, maar die zijn zelden bewaard gebleven.

Vooraleer overtredingen van minderjarigen behandeld werden door het parket, dienden ze uiteraard eerst het gerechtelijk systeem te zijn binnengekomen. Gaan we na hoe de in Antwerpen berechte meisjes oorspronkelijk in de netten van justitie belandden, dan blijkt dat dit het minst vaak (in nog geen twee op de tien gevallen) door toedoen van de gerechtelijke autoriteiten gebeurde. Op eigen initiatief en kracht alleen merkten en losten de politiediensten slechts een klein aantal zaken op, wat geen ver-

wondering wekt, want criminologen en historici toonden al uitvoerig aan dat het strafrechtelijk systeem traditioneel overwegend op aanvoer van buitenaf steunt.¹² Net als voor volwassenen geldt dus ook voor jongeren dat officieel vervolgte overtredingen grotendeels ‘van onderuit’ worden aangebracht, door leden van de bevolking. Dat proces van ‘opstuwing’ volgt definities van ontoelaatbaar gedrag en motivaties die aansluiten bij de specifieke belangen van de betrokken vervolgers en die bijgevolg niet noodzakelijk congruent zijn met deze van het gerechtelijk systeem zelf. Daarom is het noodzakelijk bij de studie van de vervolgte criminaliteit, in dit geval die van jonge vrouwen, rekening te houden met de actoren en de socia-

Vrouwen aan het werk als stenografen in een telefooncentrale.

le spanningen die de achtergrond vormen van de zaken. Zo komen voor Antwerpen in de eerste helft van de twintigste eeuw drie contexten in beeld waarbinnen overtredingen en de strafrechtelijke vervolging van meisjes vorm kregen.¹³

Jonge vrouwen in contact met de politie

Kwamen minderjarige meisjes op initiatief van de politiediensten alleen, dat wil zeggen na een arrestatie, voor de Antwerpse jeugdrechtbank terecht, dan was dat in de meeste gevallen op grond van ‘landloperij’ of voor feiten van prostitutie en ‘losbandigheid’. Arrestaties van jonge vrouwelijke vagebonden vonden meestal plaats in de stad Antwerpen, en werden uitgevoerd door de lokale (gemeente)politie. De overige arrestaties gebeurden buiten de stadsgrenzen en waren het werk van de rijkswacht, de voornaamste bron van politietoezicht in de kleinere rurale gemeenten. De jonge prostituees werden allen in de stad zelf aangehouden, hetzij door ‘gewone’ politieagenten op hun dagelijkse ronde, hetzij, in enkele gevallen, tijdens grootschalige razzia’s in cafés en hotels uitgevoerd door agenten van de zedenpolitie van het lokale politiekorps.

Qua focus sloot dit politieoptreden aan bij de bekommernissen van de burgerlijke elites en morele hervormers, die ‘landloperij’ en seksueel crimineel gedrag van jongeren als prioritair te reguleren vormen van afwijkend gedrag beschouwden, vooral waar het meisjes betrof. Maar verder bleven de repressieve ambities van de wetgever in de praktijk zo goed als onbeantwoord. Er werden in Antwerpen jaarlijks zelden meer dan tien meisjes opgepakt wegens landloperij en prostitutie en ook voor België ging het gemiddeld slechts om 15 procent van de totale vervolging van meisjes. Ook inhoudelijk was er niet echt sprake van een nieuwe soort vervolgingspraktijk. Wat de aangehouden meisjes kwetsbaar had gemaakt voor een arrestatie, was niet zozeer hun jong-, vrouw- en arbeidster-zijn, maar veeleer hun mobiliteit, publieke zichtbaarheid en het feit dat informele sociale banden ontbraken, waardoor ze als ‘ongebonden’ buitenstaanders verschenen.¹⁴ Die kenmerken deelden de meeste arrestanten van de politiediensten, ook volwassenen, en dat reeds sinds het ancien régime.¹⁵

De redenen daarvoor moeten worden gezocht bij de politieprioriteiten van openbare ordehandhaving en bij een hoge mate van selectiviteit in het dagelijkse politieoptreden. Net als andere grootstedelijke politiediensten had de Antwerpse politie een te uitgebreid takenpakket en te beperkte middelen om systematisch de wet te handhaven. Maar ze was ook geen voorstander van grootschalige repressie: de medewerking van burgers was te belangrijk om de bevolking tegen zich in het harnas te jagen en de politie verkoos in haar dagelijkse omgaan met kleine ordeverstoringen en ongemakken dan ook toezicht en ontrading boven interventie.¹⁶ Politieagenten op het terrein hadden, vanuit hun dagelijkse praktijk, ook een heel eigen kijk op deviant gedrag. Zo definieerden ze jeugd-delinquentie eerder nauw; als specifieke misdragingen zoals kruimeldiefstal die rationele antwoorden vormden van de jongeren op hun levensomstandigheden. ‘Probleemjongeren’ waren voor hen in eerste instantie gekende boefjes, spijbelaars of bronnen van publieke overlast. Ze werden meestal informeel berispt, weggejaagd of tot bij hun ouders gebracht; slechts in een fractie van de gevallen werd een proces-verbaal opgemaakt. Ook prostitutie werd door politieagenten anders benaderd dan elites en morele hervormers dat deden. Zij zagen dit niet in eerste instantie als seksueel crimineel gedrag, maar simpelweg als een spijtig gevolg van materiële nood. Daarnaast was de centrale vraag voor hen niet zozeer de oorzaak van criminaliteit maar wel hoe die geminimaliseerd kon worden en geconcentreerd binnen bepaalde zones van de stad. Selectieve tolerantie was de regel, waarbij pas werd ingegrepen wanneer prostituees teveel amok maakten door luidruchtig te kibbelen met collega’s en klanten of in de ‘betere’ straten gingen tippelen. En ook dan verkoos de politie waarschuwingen en boetes boven arrestaties, zeker waar het jongeren betrof (zie verder het voorbeeld van Rosalie, die initieel louter berispt werd “gezien haren

jeugdigen ouderdom”). Prostitutie door jonge meisjes werd na de eeuwwisseling wel meer dan voordien geproblematiseerd in de politierapporten, maar daarom niet moreel veroordeeld zoals de elites dat deden. Dit ging veeleer gepaard met een vrij paternalistische en beschermende houding ten aanzien van jonge vrouwen, die steeds minder veilig werden geacht in de grote en snel veranderende stad.¹⁷

De ‘val’ naar landloperij en prostitutie

De meerderheid van de jonge vrouwen die gearresteerd en vervolgd werden op grond van landloperij of van prostitutiefeiten was in hun late tienerjaren en had het ouderlijk huis verlaten op zoek naar een job, wat in de meeste gevallen betekende dat ze een betrekking als dienstmeid trachtten te vinden. Voor arme, ongeschoolde en alleenstaande vrouwelijke migranten bleef de *servant life cycle* van het ancien régime predominant, met enkele jaren van

meer dan de helft kwam van elders in België en één op de drie uit de buurlanden. Doordat ze geen vooraf geregelde ‘plaats’ hadden om bij hun aankomst in te trekken of hun job kort voordien waren kwijtgeraakt, en ze de informele netwerken van hun geboortestreek moesten missen, waren de jonge vrouwen er niet in geslaagd op korte tijd een (nieuwe) betrekking te vinden. Ze stonden letterlijk op straat, bedreigd door armoede. Sommigen van hen hadden seksuele contacten met mannen geruild voor geld of onderdak. Elvira, veertien jaar oud, werd in januari 1913 aangehouden door politieagenten in burger omdat ze “in het statiekwartier rondslenterde en de aandacht van mannen op zich trok” en ze de nacht voordien al door hen in de stationsbuurt was gesignaleerd. Het meisje was pas vijf dagen in Antwerpen en had nog geen werk gevonden. Bij gebrek aan een onderkomen had ze “in hotels geslapen, verledene nacht heb ik met een heer geslapen die ik van vroeger ken maar ik mocht hem niet noemen. Ik bezit alleenlijk 1 fr 40 en de kleederen die ik

konden geen hulp en steun bieden, wat hen er toe aanzette te tuppelen om te overleven. In oktober 1912 werd Rosalie, een halve wees, aangehouden toen ze in de ‘verdachte’ “Van Wezembekestraat rondslenterde om zich aan de geheime ontucht over te leveren; gezien haren jeugdigen ouderdom, en daar zij beloofde van huiswaarts te keeren, is zij mogen weggaan. Om 2 1/2 ure was ditzelfde meisje wederom in de Loosstraat en in de omliggende straten aan ‘t rond slenteren, om haar aan de geheime ontucht over te leveren”. Ditmaal werd Rosalie wel vastgehouden door de politie. Zij zelf verklaarde: “Ik zou een boek willen hebben om te mogen trimmen. Ik zit er niets mede in”.²⁰

Ouders als vervolgers: generatieconflicten

De grote meerderheid van de Antwerpse justitiemeisjes kwam niet via een contact met de politie, maar wel na een klacht van burgers voor de rechtbank terecht, en in de meeste gevallen ging die uit van de eigen ouders of voogd.²¹ Maar liefst vier op de tien berechte jonge vrouwen waren beticht van “wangedrag en tuchteloosheid” door hun ouders, die hun tuchtigingsrecht aangrepen om de rechter om een plaatsing van hun ‘onhandelbare’ dochter te verzoeken.

De ouder-dochterconflicten die achter zulke verzoeken schuilgingen, draaiden meestal rond een als ‘losbandig’ bestempelde levenswijze of onorthodox seksueel gedrag. Ouders vreesden deels voor de fysieke veiligheid van dochters die dagenlang “op zwier” gingen of rondhingen met mannen. Daarnaast ervoeren zij zulk gedrag bovenal als een schande, een indicatie van hun eigen falen. Of, zoals de vader van de vijftienjarige Francina, een hertrouwd weduwnaar en ‘respectabel’ timmerman, het in februari 1933 uitdrukte: “als zoo een meisje eens in de handen valt van slechte individus wat geword er dan van Mijnheer... daar ik een openbaar mandaat bekleed Mijnheer bid ik uw mij te helpen om geen schandaal te maken”.²² Vele ouders uit de arbeidersklasse onderschreven de heersende seksuele moraal die buitenhuwelijkse en voorechtelijke seks veroordeelde en deelden het idee dat vrouwen meer seksuele zelfbeheersing aan de dag dienden te leggen dan mannen. Het centrale punt was evenwel de publieke zichtbaarheid van het gewraakte gedrag: de dochter liep rond aan de arm van een gehuwde man, hing ‘s nachts rond in de buurt van cafés en danszalen, was in een innige omhelzing met een jonge man gezien, moest naar het ziekenhuis omdat ze een geslachtsziekte had opgelopen of, erger nog, omdat ze zwanger was. Het schandaal schulde precies in het feit dat de hele buurt ervan wist en roddels zich als een lopend vuur verspreidden.

De zeventienjarige Maria nam de benen toen ze merkte dat ze zwanger was. Haar familie had haar vrijer steeds afgekeurd, en sterker nog, ze werd thuis gedurig uitgescholden en geslagen sinds ze hem had leren kennen. Haar ouders, die in oktober 1912 een plaatsing verzochten >>

Proces-verbaal van verhoor van ouders door de Antwerpse kinderrechter naar aanleiding van een ouderlijke klacht wegens ‘wangedrag’ van een dochter.

Bron: Rijksarchief te Beveren, EA Antwerpen D, Dossiers van rechtspleging, 1932, dossier nr. 4414.

huiselijke dienst als traditionele overgang naar het huwelijk en onafhankelijkheid.¹⁸ De meeste jonge migranten hadden aanzienlijke afstanden afgelegd, gebruik makend van de zich uitbreidende openbare transportmiddelen. Sommigen waren afkomstig uit de landelijke gemeenten rondom de stad Antwerpen, maar

aan heb”. De politie zond haar op aanklacht van landloperij en prostitutie door naar de jeugdrechtbank.¹⁹

Slechts enkele jonge vrouwen hadden van prostitutie hun beroep gemaakt, en dit waren eveneens minderjarigen die er alleen voor stonden. Hun gezinnen waren uiteengevallen of

om “ons al zoo van alle andere schande te vermijden”, stemden na overleg met een sociaal werkster uiteindelijk toe in een huwelijk, op voorwaarde dat ze Maria niet naar het stadhuis moesten vergezellen.²³ Andere ouders gebruikten het gerecht juist als een wapen om dochters te scheiden van onaanvaardbaar geachte partners. Marie, zeventien jaar, veroorzaakte begin 1925 volgens haar ouders “gedurig alle schandalen”. Ze was niet alleen van huis weggelopen en zou sindsdien in “huizen van ontucht” verblijven, op de koop toe had ze een relatie met een zwarte man. Een gehuwde man kon al niet door de beugel, maar een kleurling was zo mogelijk nog erger: Maria’s omgeving reageerde gechoqueerd. Nadat buurtbewoners haar werkgever op de hoogte hadden gebracht, werd ze op staande voet ontslagen.²⁴

In één op de drie gevallen betroffen de ouderlijke klachten niet het seksuele gedrag van de dochter, maar was er een hevig conflict gerezen doordat de jonge vrouw weigerde een productieve bijdrage tot het gezinsinkomen of hulp in het huishouden te leveren. Naast dochters die hun loon ‘verbrasten’ en na lange uitgaansnachten werkdagen oversloegen, waren er verschillende meisjes die, zo beweerden hun ouders althans, simpelweg aartslui waren of geen enkele moeite deden om een job te vinden en te behouden. Anderen hadden simpelweg zonder toestemming het ouderlijke huis verlaten. In januari 1913 klaagde een weduwe met vijf jonge kinderen dat haar oudste dochter Marie van zeventien “niets doet als lopen tot ’s nachts 1, 2 of 3 uren, niet willen werken en dan niets afgeven en in plaats van te werken in kotens en cinemas zitten en als ik dan zondaags hare kleederen weg steek dan mijne kassen open breken en mij uit schelden voor al wat lelijk is... en zoo heb ik al drij jaren in verdriet en ellenden door gebracht”.²⁵

Waarom ouders beroep deden op justitie

Hadden ouders dan geen alternatieven? Ja en neen. De meeste klagers omschreven zichzelf als wanhopig en ten einde raad. Straf, vermaningen van verwanten, kennissen, de pastoor of de politie, zelfs een verblijf in een kostschool: het mocht allemaal niet baten. Zo schreven de ouders van Jeanne, een zestienjarige fabrieksarbeidster die elke avond naar de danszalen trok, dat hun klacht “het uiterste toch ’t eenigste middel is om haar te doen gehoorzamen, daar het ons onmogelijk is te zien wat zij doet en zij van hare slechte kameraden niet wilt afblijven”.²⁶ Het ouderlijk verzoek om plaatsing vormde vaak het laatste stadium in een langere reeks van pogingen om de ‘onhandelbare’ dochter te disciplineren en de goede vrede binnen het gezin te herstellen. Ouders die geconfronteerd werden met seksuele transgressies van dochters stonden onder aanzienlijke druk van de lokale gemeenschap om een einde te maken aan het schandalige gedrag. Voor bescheiden gezinnen, afhankelijk als ze waren van de steun van derden om moeilijke perioden

Voorblad van het in Antwerpen gebruikte invulformulier voor het ‘sociaal onderzoek’ van het gezinsmilieu van betichte minderjarigen.

door te komen, was de zuiverheid van de familiereputatie immers een onontbeerlijke vorm van sociaal kapitaal. Dochters die weigerden te werken of hun loon af te staan, brachten proletarische gezinnen en vooral alleenstaande ouders in nijpende financiële problemen. Een productieve bijdrage van alle gezinsleden was vereist om te voorkomen dat het gezin afgleed naar armoede en behoeftigheid. Ouders die verzochten hun ‘werkschuwe’ dochter te disciplineren, wilden haar niet in eerste instantie straffen, maar hoopten haar zo op betere gedachten te brengen en tot werk aan te zetten. Plaatsing op verzoek was in deze gevallen simpelweg een familiale overlevingsstrategie.

Dergelijke ouder-dochterconflicten waren niet nieuw in de twintigste eeuw²⁷, maar ze kenden wel een sterke toename als gevolg van fundamentele maatschappelijke veranderingen die de samenstelling van het gezinsinkomen en de machtsbalans in het gezin ingrijpend wijzigden, waardoor de intolerantiedrempels van ouders verhoogden. Als loonarbeidsters verwierpen jonge vrouwen meer sociale autonomie en economische macht en gingen ze vaker in tegen ouderlijke controle over hun arbeid, vrije tijd en familiale morele codes van verkering voor het huwelijk. Ouders werden tegelijkertijd afhankelijker van hun verdienende kinderen en ondervonden veel meer moeite om de handel en wandel van een tienerdochter te controleren.²⁸

Ouders gebruikten het gerecht om eigen doelstellingen te realiseren en hanteerden daarbij definities van respectabiliteit en ontoelaatbaar gedrag die aansloten bij hun rechtstreekse belangen en problemen. Die liepen niet altijd gelijk met deze van het gerecht. Wilden ze het meest van al een ‘gedebaucheerde’ dochter, die schandaal had verwekt, laten opsluiten, dan werden hun verwachtingen beantwoord door de gerechtsmedewerkers, die vooral uit waren op de bescherming van jonge vrouwen tegen de risico’s van voorhuwelijks seks. In andere gevallen ging deze bekommernis echter in tegen de verzuchtingen van ouders: de meeste wensden simpelweg dat de rechtbank hun gezag over de sociale en seksuele activiteiten van hun dochter zou versterken. Ze waren er enkel op uit het meisje af te schrikken met een verschijning voor de rechter en een berisping, of meenden dat een korte plaatsing meer dan voldoende was als les en dat zij zouden beslissen over het moment van haar vrijlating. Voor deze ouders, die niet altijd bleken te beseffen dat een tussenkomst van de jeugdrechter bij wet impliceerde dat hun dochter tot aan haar meerderjarigheid onder diens toezicht kwam te staan, was het vaak een erg onaangename verrassing het tegendeel vast te stellen. Gezien een verarmd gezinsmilieu als ‘schadelijk’ werd bestempeld door gerechtsmedewerkers, bleef hun dochter al gauw jarenlang vastzitten in heropvoedingsinstellingen, terwijl de ouders haar

huishoudelijke hulp en economische bijdrage hard nodig hadden.

Slachtoffers klagen dieveggies aan

Bijna een derde van de rechtszaken van meisjes die in Antwerpen werden afgehandeld, waren ingeleid door slachtoffers of personen die in naam van het slachtoffer optraden. Net als historici voor andere steden in dezelfde periode vaststelden, speelden burgers vooral een sleutelrol in de opsporing en vervolging van vermogenscriminaliteit. De overgrote meerderheid van de gemelde misdrijven had te maken met diefstal, heling of aftroggelarij. Meestal was de jonge vrouwelijke dader van bij de aanvang gekend of verdacht door het slachtoffer en opereerde ze in één van de drie volgende contexten: als dienstmeisje dat stal van haar werkgever, als winkeldievegge, of binnen de lokale gemeenschap, waar ze bezittingen van buurtbewoners ontvreemde.²⁹

Diefstal door dienstmeiden onder jonge vrouwen in hun late tiener- en begin twintigerjaren verwondert niet echt, want zoals gezegd bleef huiselijke dienst één van de voornaamste vormen van vrouwenarbeid in de vroege twintigste eeuw. Eenmaal aan het werk werden inwonende dienstboden omringd door ontelbare kleine en grote verleidingen en beschikten ze ook over uitvoerige mogelijkheden om objecten te ontvreemden. De meeste meisjes stalen terwijl ze in dienst waren, terwijl anderen objecten met zich meenamen na hun ontslag of gewoon verdwenen met een greep uit hun werkgevers bezittingen. De gestolen goederen waren meestal juwelen, geld of luxueuze kledij. Emilie, zestien jaar en een inwonende leerlingkleermaakster, werd in augustus 1924 door haar werkgeefster beticht van misbruik van vertrouwen en schriftvervalsing omdat ze meerdere malen geld had achtergehouden bij aankopen en twee bestellingen had vervalst, wat haar 15 frank had opgebracht. De politie raadde haar ouders aan een ouderlijke klacht in te dienen om een correctioneel proces te vermijden (vanaf 16 jaar voor diefstal), wat ze meteen deden. Emilie kwam uit een 'respectabel' zeemansgezin en haar moeder gaf duidelijk aan dat ze haar dochter de schande nooit zou vergeven: "als gij uit 't gevang komt, moogt gij hier nooit meer binnen". Met het gestolen geld had Emilie naar eigen zeggen romans en snoep gekocht.³⁰

Daar waar jonge dienstboden doorgaans tot diefstal werden verleid door de overvloedige mogelijkheden en door de immer aangroeiende aantrekkingskracht van de wereld van luxeconsumptiegoederen, kwamen de meeste winkeldieveggies in de illegaliteit terecht als gevolg van familiale nood en armoede. Op enkele adolescenten meisjes na die kleine, modieuze luxueuze artikelen ontvreemden uit grootwarenhuizen (een handtas, een paraplu, een zijden zakdoekje), waren de winkeldieveggies jonge kinderen, vaak de oudste thuis, die kleine buurtwinkels als doelwit kozen. Hun vergrijpen kaderden

binnen familiale overlevingsstrategieën: de gestolen goederen maakten deel uit van een 'economie van lapmiddelen' (*economy of makeshifts*), die kenmerkend was voor sociale groepen die nood hadden aan bronnen van aanvullend inkomen.³¹ De diefstallen van deze meisjes waren met andere woorden noodoplossingen. In februari 1913 merkte een uitbaatster van een kraam op de voddenmarkt op dat een vrouw en drie kinderen vlak voor haar uitstalling dicht tegen elkaar aan waren gaan staan om een meisje, de elfjarige Marguerite, af te schermen dat een mannenhemd onder haar kleren aan het verbergen was. Ze liep meteen op het viertal af en met de hulp van twee patrouillerende politieagenten en marktkramers die opgeschrikt waren door het getier kreeg ze na de moeder ook de bliksemsnel weggevluchte kinderen te pakken. Op het politiebureau vonden de agenten bij Marguerite nog drie kussenslopen terug. De gestolen voorwerpen werden overhandigd aan het slachtoffer en hoewel de politie daar op aandrang, weigerde de vrouw officieel klacht in te dienen. Zij had de goederen terug en zag daar bijgevolg geen heil in. De politie duwde evenwel door en verwees Marguerite op eigen initiatief door naar de jeugdrechtter. Het sterk verarmde gezin was hun bekend want de moeder had al een zware correctionele straf opgelopen wegens heling.³²

Meisjes stalen tot slot ook van buurtbewoners die tot dezelfde sociale milieus als zichzelf behoorden. Één van hen was een bijzonder handige zakkenrolster die meerdere vreemden hun portefeuille afhandig maakte, maar alle anderen ontvreemden bezittingen van mensen die ze goed kenden: verwanten, kennissen of burens. De aard en de waarde van de gestolen goederen varieerden aanzienlijk, gaande van een weinig kostbaar juwelendoosje tot bijzonder grote sommen geld. De motieven van de daders liepen sterk uiteen. Hoewel sommigen duidelijk handelden vanuit materiële nood en armoede, leken anderen simpelweg niet te hebben kunnen weerstaan aan een plotse buitenskans.

Aangifte als laatste strohalm of drukkingsmiddel

Slachtoffers van diefstal waren zelden in eerste instantie uit op een strafvervolging. De enige klagers die voorstellen ter compensatie resoluut van de hand wezen en de politie verzochten meteen een rechtszaak in te leiden, waren eigenaars van grootwarenhuizen. Hun optreden had tot doel de goede reputatie van hun zaak te vrijwaren en vooral potentiële dieven af te schrikken. Andere slachtoffers daarentegen wilden niet per se het meisje bestraffen, maar hadden geen geduld of alternatieven meer. Hun beslissing om een vervolging op te starten, volgde op een langere periode van tolerantie, berispingen en compensatie-initiatieven van de ouders. Dat gold voor burens, kennissen van de ouders of verwanten bij wie het meisje onverstoorbaar kleine objecten bleef wegnemen, ondanks herhaaldelijke laatste waarschuwingen.

Ook werkgevers waren doorgaans weinig geneigd om snel actie te ondernemen en hun sturende dienstmeid voor het gerecht te brengen. Soms was de jonge vrouw te ver gegaan of had ze het ongeluk de zoveelste te zijn in een langere reeks van dienstbodes met lange vingers. Weer andere slachtoffers, zowel kleine winkeliers als buurtbewoners, waren helemaal niet geïnteresseerd in strafrechtelijke vervolging. Ze wilden het meisje gewoon bang maken en schakelden de politie louter in om haar te arresteren en te berispen, of ze riepen agenten ter hulp om de dievegge te vangen en de gestolen voorwerpen te recupereren, wat in hun ogen de meest eenvoudige en beste oplossing leek. Bleek dit onmogelijk omdat het meisje de goederen had verkocht, het geld had uitgegeven of de etenswaar had opgegeten, dan dienden ze een klacht in om de familie ertoe aan te zetten een vorm van restitutie aan te bieden, met de hoop de procedure zo snel mogelijk weer af te breken. In deze talrijke gevallen werden de officiële procedures en wetsdienaars efficiënt 'ingepast' in eigen buitengerechtelijke strategieën van conflictoplossing. Eens een financiële vergoeding of een andere vorm van compensatie bekomen was, werd de klacht ingetrokken. Dat de dieveggies alsnog voor de Antwerpse jeugdrechtbank belandden, was het werk van de politie die inmiddels bij de zaak betrokken was geraakt. Niet de gepleegde feiten, maar wel de 'beschermingslogica' van de kindbescherming stuurde dan het gerechtelijk ingrijpen, wat perfect mogelijk was indien het gezinsmilieu als 'slecht' en de ouders als 'onwaardig' werden bestempeld.

Besluit

De vervolging van meisjescriminaliteit bleef relatief beperkt in de eerste helft van de twintigste eeuw en de tussenkomst van de jeugdparquetten maakte dat vele betichten zelfs nooit voor een rechtbank verschenen. De lage aantallen mogen echter niet verhullen dat de wet op de kindbescherming van 1912 de relaties tussen de staat, de meisjes en hun gezinnen ingrijpend herdefinieerde. De wet criminaliseerde de seksualiteit van jonge vrouwen en opende aldus een formele ruimte voor nieuwe vormen van staatstoezicht en -controle over hun lichamen, gedragingen, leefwijze en seksuele relaties. Doordat hun jong- en vrouw-zijn precies werd aangeduid als bron van moreel en seksueel gevaar voor henzelf, hun seksuele partners, hun kinderen en voor de samenleving, en een breed gamma aan 'ongeregelde' gedragingen strafbaar werd gesteld, kon voortaan elke jonge vrouw, of ze nu misdrijven pleegde of niet, het onderwerp worden van een 'beschermend' gerechtelijk ingrijpen indien haar gedrag als 'ongepast' werd bestempeld. Meisjes moesten gewoon beschermd worden, desnoods tegen zichzelf. Die specifieke problematisering en invulling van crimineel gedrag gepleegd door meisjes werd ook concreet zichtbaar in de toepassing van de wet. Waar jongens meestal voor diefstal voor de jeugdrechtter verschenen, moesten enkel meisjes zich voor feiten van >>

prostitutie of 'losbandigheid' verantwoord en werden ze vaker als bescherming en supervisie ontberende 'landloper' of op grond van louter 'wangedrag' vervolgd.

Dat laatste punt verwijst naar de belangrijke rol die ouders speelden in de vervolgingspraktijk, en meer algemeen naar het feit dat meerdere vervolgers en probleemdefinities de trajecten van meisjes naar de rechtbank vormgaven, waarbij het niet alleen om zuiver seksegebonden intolerantiedrempels ging. Niet de normoverschrijdende dimensie van hun gedragingen, maar vooral de sociale positie van meisjes en de context waarin ze handelen zijn van cruciaal belang om hun kwetsbaarheid voor zowel illegaliteit als vervolging te kunnen duiden. Een eerste belangrijk punt is dat de overweldigende meerderheid van de in Antwerpen berechte jonge vrouwen afkomstig waren uit de minst welvarende en gemarginaliseerde gezinnen van de arbeidersklasse, die vaak gebroken waren en zelf betrokken bij illegale activiteiten. Deze meisjes hadden het al moeilijker dan anderen, en bovendien brachten wijzigingen in hun sociale positie (inclusief de contexten waarin ze actief waren en hun relationele verbanden) naast nieuwe vormen van autonomie en vrijheden ook nieuwe moeilijkheden en problemen met zich mee. Jonge, ongehuwde vrouwen uit de lagere klassen die op eigen benen probeerden te (of moesten) staan, werden op drie vlakken kwetsbaarder voor misstappen en aanklachten bij justitie: arbeid, gezinsrelaties en geweld.

Mobiele arbeidersmeisjes bij wie de zoektocht naar werk en de opname in een ander huishouden moeizaam verliepen, genoten geen enkele bescherming en werden snel met ongelukken geconfronteerd. Vaak bood enkel het verhandelen van hun seksualiteit een uitweg. Tegelijkertijd maakten hun publieke zichtbaarheid en hun statuut van 'ongebonden', onbekende nieuwkomer dat ze al gauw opgemerkt en aangehouden werden door de politie. Jonge loonarbeiders wier handel en wandel meer aan de controlerende invloed van het gezin 'ontsnapt', raakten daarnaast sneller in conflict met hun ouders. De veranderende machts- en afhankelijkheidsrelaties in hun gezinnen maakten ouders uit de arbeidersklasse meer intolerant ten aanzien van gedragingen die de gezinsreputatie en de gezinseconomie onder druk zetten, terwijl hun vermogen om ongewenst gedrag van een dochter op een informele manier te corrigeren, afnam. Ook een (relatief) gebrek aan materiële middelen, tenslotte, leidde tot aanvaringen van jonge vrouwen met de wet. Meisjes pleegden diefstallen omdat ze in complexe familiale overlevingsstrategieën verwickeld waren, die een antwoord vormden op materiële nood, of om zich bepaalde goederen te kunnen toe-eigenen die hoog aangeschreven stonden in de nieuwe jongerenconsumptiecultuur waaraan zij wensten deel te nemen. Hun slachtoffers waren zelden uit op regelrechte vervolging, maar door de betrokkenheid van de politie kwam de logica van de kindbescherming tussenbeide, en belandden dieveggies niet

wegens de gepleegde feiten, maar op grond van hun vermeende nood aan bescherming tegen een 'gevaarlijke' omgeving, voor de jeugdrechtbank. ///

Noten:

- Deze bijdrage kwam tot stand in het kader van de Interuniversitaire Attractiepool P6/01 'Justitie en Samenleving: Sociaal-politieke geschiedenis van Justitie in België, 1795-2005' (Belgische Staat, Federaal Wetenschapsbeleid) en steunt op het doctoraatsonderzoek van Margo De Koster, *Weerbaar, weerspanning of crimineel? Meisjes en jonge vrouwen tussen emancipatie en delinquentie tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw*. Doctoraatsthesis VUB, vakgroep Geschiedenis, 2003.
- Het meest gesofisticieerde en baanbrekende werk is dat van sociologe en criminologe Pat Carlen, bijvoorbeeld *Criminal Women. Autobiographical Accounts*. Cambridge, 1985.
- Het beste historische werk over de 'criminele carrières' van vrouwen is dat van Pamela Cox, *Gender, Justice and Welfare: Bad Girls in Britain, 1900-1950*. New York, 2003 (zie pp. 18-21 voor cijfers).
- Er is haast geen Belgisch werk over de sociale en culturele geschiedenis van jongeren, vrije tijd en consumptiecultuur in de eerste helft van de 20ste eeuw. In het buitenland is dat er wel. Zie vooral David Fowler, *The First Teenagers. The Lifestyle of Young Wage-earners in Interwar Britain*. London / Portland, 1995.
- Zie bijvoorbeeld Charles Collard, 'La prostitution des mineures et l'application de la loi sur la protection de l'enfance', in: *Bulletin de l'Office de la Protection de l'Enfance*, 13, 1920, pp. 22-64.
- De officiële statistieken bevatten na 1920 niet langer gegevens naar geslacht per arrondissement, maar onderzoek van strafdossiers vulde deze lacune op. Voor Antwerpen: Margo De Koster, *Weerbaar, weerspanning of crimineel?...*; Els Dumortier, *De jeugdrechter in twijfel: een onderzoek naar het ontstaan en de praktijk van de kinderrechter*. Doctoraatsthesis VUB, vakgroep Criminologie, 2006. Voor Brussel en Namen: Aurore François, *Guerras et délinquance juvénile (1912-1950). Un demi-siècle de pratiques judiciaires et institutionnelles envers des mineurs en difficulté*. Doctoraatsthesis UCL, vakgroep Geschiedenis, 2007.
- Het bronnenmateriaal omvat een selectie van 150 Antwerpse strafdossiers van meisjes uit de jaren 1912-1913, 1924-1925 en 1932-1933: Margo De Koster, *Weerbaar, weerspanning of crimineel?...*
- Anne-Marie Sohn, *Chrysalides. Femmes dans la vie privée (XIXe-XXe siècles)*. Paris, 1996, vol. I, pp. 232-244.
- Zie ook Louise Jackson, 'The Child's Word in Court: Cases of Sexual Abuse in London, 1870-1914', in: M. L. Arnot & C. Osborne (eds.), *Gender and Crime in Modern Europe*. London, 1999, pp. 222-237.
- De geschiedenis van het Belgische parket moet nog worden geschreven. Haar sleutelrol in de strafrechtelijke praktijk werd wel al goed toegelicht door C. Janssen & J. Vervaele, *Le ministère public et la politique de classement sans suite*, Brussel, 1990. Met de wet op de kindbescherming van 1912 (art. 12) werden alle beslissingen betreffende zaken van minderjarigen op parketniveau toevertrouwd aan één of meerdere bijzondere magistraten, aangeduid door de procureur-generaal.
- Aurora François, 'Du chiffre au dossier. Les statistiques de la protection de l'enfance (1912-1965)', in: F. Vésentini (ed.), *Les chiffres du crime en débat. Regards croisés sur la statistique pénale en Belgique (1830-2005)*. Louvain-la-Neuve, 2005, p. 240; *Statistiques judiciaires de la Belgique, Statistiques de la protection de l'enfance*, 'Mineurs dont les parquets ont eu à s'occuper; suites données aux affaires par le parquet', 1913-1916; 1919-1920.
- Onder andere de studies van de criminologen Black & Reiss en van Bottomley & Coleman. Voor historisch onderzoek, zie bijvoorbeeld Wim Mellaerts, 'Criminal Justice in Provincial England, France and the Netherlands, c. 1880-1905: Some Comparative Perspectives', in: *Crime, History & Societies*, 2, 2000, pp. 19-52.
- Margo De Koster, *Weerbaar, weerspanning of crimineel?...*, pp. 33-197. Dergelijke informatie bekomt men enkel via diepteonderzoek van de gerechtelijke dossiers zelf. Voor jongens ontbreekt dit voorlopig nog, waardoor er geen gegevens voorhanden zijn om mee te vergelijken.
- Margo De Koster, *Weerbaar, weerspanning of crimineel?...*, pp. 70-86.

- Gelijkaardige vaststellingen vindt men bij Chris Williams, 'Counting crimes or counting people: some implications of mid-nineteenth century British police returns', in: *Crime, History & Society*, 4, 2000, 2, pp. 77-93; Marie Vogel, 'Police et espace urbain: Grenoble 1880-1930', in: *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 50-1, 2003, pp. 126-144.
- Voor meer details over het dagelijkse functioneren en optreden van de Antwerpse gemeentepolitie, zie Margo De Koster, 'Routines et contraintes de la police urbaine à Anvers, 1890-1914', in: J.-M. Berlière, C. Denys, D. Kalifa & V. Milliot (eds.), *Être policier. Les métiers de police en Europe XVIIIe-XXe siècle*. Rennes, 2008, pp. 345-362.
- Margo De Koster, 'Journey into an Invisible World: Policing Juvenile Deviance in Urban Belgium, 1890-1914', paper voor de European Social Science History Conference 2008, online beschikbaar op <http://www2.iisg.nl/esshc/programme.asp?selyear=9&pap=6149>; David Wolcott, *Cops and Kids: Policing Juvenile Delinquency in Urban America, 1890-1940*. Columbus, 2005.
- Valérie Piette, *Domestiques et servantes. Des vies sous condition. Essai sur le travail domestique en Belgique au 19e siècle*. Brussel, 2000.
- Rijksarchief te Beveren, EA Antwerpen D, Dossiers van rechtspleging, nr. 387 (map 42).
- RB, EA Antwerpen D, Dossiers van rechtspleging, nr. 332 (map 35).
- Margo De Koster, 'Over ongeregelde dochters en klagende ouders. De kinderrechterbank van Antwerpen, 1912-1913', in: C. Lis & H. Soly (eds.), *Tussen dader en slachtoffer. Jongeren en criminaliteit in historisch perspectief*. Brussel, 2001, pp. 337-369. Voor zeer vergelijkbare ouder-dochterconflicten, zie Mary E. Odem, *Delinquent Daughters. Protecting and Policing Adolescent Female Sexuality in the United States, 1885-1920*. Chapel Hill, 1995, hoofdstuk 6.
- RB, EA Antwerpen D, Dossiers van rechtspleging, nr. 4442 (map 610).
- RB, EA Antwerpen D, Dossiers van rechtspleging, nr. 42 (map 4).
- RB, EA Antwerpen D, Dossiers van rechtspleging, nr. 3028 (map 426).
- RB, EA Antwerpen D, Dossiers van rechtspleging, nr. 364 (map 39).
- RB, EA Antwerpen D, Dossiers van rechtspleging, nr. 418 (map 47).
- Zie in verband met de opsluiting van 'rebelse' jongeren op verzoek van hun familie in 18de-eeuws België: C. Lis & H. Soly, *Disordered Lives: Eighteenth-Century Families and their Unruly Relatives*. London, 1996.
- Ali de Regt, *Geld en gezin. Financiële en emotionele relaties tussen gezinsleden*. Amsterdam, 1993, pp. 53-62.
- Over het belang van een adequate contextualisering van vermogenscriminaliteit: Lynn Mac Kay, 'Why They Stole: Women in the Old Bailey, 1779-1789', in: *Journal of Social History*, 32, 1999, pp. 623-639.
- RB, EA Antwerpen D, Dossiers van rechtspleging, nr. 2996 (map 422).
- Jenneke Christiaens, 'Jeugdcriminaliteit: een apart probleem? Negentiende-eeuwse jonge daders en hun misdrijven', in: C. Lis & H. Soly (eds.), *Tussen dader en slachtoffer...*, pp. 277-298.
- RB, EA Antwerpen D, Dossiers van rechtspleging, nr. 422 (map 48).

**Margo De Koster (1976), behaalde haar doctoraat in de geschiedenis aan de Vrije Universiteit Brussel en is momenteel verbonden aan het Centre d'histoire du droit et de la justice van de UCL, Rue du Poirier 10, 1348 Louvain-la-Neuve.
E-mail: margo.dekoster@uclouvain.be.**

Een historische jeugdroman met een vrouwelijk hoofdpersonage

Onrustvlinder

Toen Anna me voor 't eerst een tipje van de sluier van haar nieuwste roman *Onrustvlinder* oplichtte, wist ik het meteen. Dit is iets voor *Historica*: een veelbelovende kافت en een intrigerend, historisch verhaal over een 14-jarig meisje, Lowyse Adornes, in het laatmiddeleeuwse Brugge. De Sint-Trudo-abdij (of de huidige abdij van Male) is een van de locaties waar het verhaal van Lowyse zich afspeelt.

Twee dagen na de persvoorstelling van het boek vond dit interview met Anna en zuster Kristina plaats op deze bijzondere plek. De loopbrug over een slotgracht leidde me naar de monumentale poort van de abdij. Achter die poort was en is er de rust van het kloosterleven... Anna doorbreekt met haar boek de historische stilte van een stuk religieuze geschiedenis en mentaliteitsgeschiedenis. In haar gedreven zoektocht naar bronnen en de correctheid van de historische feiten vond ze hulp en steun bij zuster Kristina, kloosterlinge en historica. In dit vraaggesprek gunnen Anna en zuster Kristina ons een blik op de wordingsgeschiedenis van een historische roman, het unieke bronmateriaal en de creativiteit van een auteur.

/ Hilde Timmerman /

Hoe ontstond het idee voor het boek?

Zuster Kristina: Anna was hier op bezoek en ze stond versted van de rijke geschiedenis van het klooster. Anna vroeg zich af of er hier iets te vinden was om een jeugdboek over te schrijven. Ik moest niet diep nadenken: Lowyse Adornes, die leefde van 1457 tot 1540. En de late middeleeuwen zijn voor mij historisch gezien de tijd waar we de meeste documentatie over hebben.

Maar waarom precies de keuze voor Lowyse? Omwille van haar herkomst? Omwille van haar vader, Anselm Adornes, die een invloedrijke Brugse koopman van Genuese afkomst was?

Zuster Kristina: Omdat ik ervan overtuigd was dat zij de kleine kroniek (zie verder, nvdv) geschreven had.

Had het iets te maken met haar familiale afkomst?

Anna: Ik wist dat niet toen ik eraan begon. Ik was verbaasd dat de familie Adornes zo beroemd was.

Dus, je kreeg het idee voor jouw boek van zuster Kristina. Hoe ging je te werk? Startte je bij de bronnen? Hoe maakte je er één verhaal van?

Anna: Ik heb jaren bronnen verzameld, bestudeerd en zitten piekeren over "Hoe zat dat in elkaar?". Vergelijk het met een puzzel waarbij je je afvraagt: "Hoe kan ik die puzzelstukjes in elkaar laten passen?" En na een tijdje wordt het precies alsof je zelf als detective op tocht gaat en dat je moet ontdekken: "Wat is het geheim dat er achter zit?" Het werd op bepaalde mo-

menten zo ingewikkeld dat ik dacht: "Ik geraak hier niet meer uit."

De idee voor jouw boek hangt dus nauw samen met de beschikbaarheid van de bronnen. Welke bronnen heb je vooral gebruikt?

Anna: Zoals zuster Kristina al vermeldde, heb ik de grote en de kleine kroniek¹ gebruikt. Van de kleine kroniek vermoeden we dat die door Lowyse geschreven is.

Zuster Kristina: De tekst dateert van 1475 tot 1480 en is zeker door een zuster geschreven. Dit weten we op basis van inwendige historische kritiek van de inhoud en door eliminatie van andere elementen kwam ik uit bij haar. Het staat vast dat zij kon schrijven en gezien haar leeftijd heeft zij dus ook de feiten uit de kleine kroniek meegemaakt. Ook andere wetenschappers bevestigen mijn vermoeden dat het hier om Lowyse Adornes gaat. Met dit document kan je veel reconstrueren. Er staan flink wat feiten in over het gewone leven van toen.

Anna: Voor mij was dit document vooral belangrijk als sfeerschepping. Bijvoorbeeld: Welk karakter had de abdis, Pieternelle van Aertrycke, die een belangrijke rol speelt in het verhaal? Dat kun je eigenlijk gewoon op basis van de kroniek distilleren, door de manier waarop de chroniqueur over haar schrijft. Blijkbaar was de abdis een heel kordate vrouw die wist wat ze deed. Die informatie heb ik dus goed kunnen gebruiken.

Verder heb ik de constituties, regentenregisters, een stadsplan van Marcus Gerardus, schilderijen van Memling en Petrus Christus, de resultaten van archeologische opgravingen op de

Verversdijk, processtukken, enz... gebruikt. Ook het testament van de vader van Lowyse Adornes heb ik heel grondig gelezen.

Waarom was dat testament zo belangrijk?

Anna: Daar kwam bijvoorbeeld in dat – op het moment dat hij dat testament schreef, 1470, vlak voordat hij op reis vertrok – drie van zijn dochters in het klooster zaten. Dus niet alleen Lowyse was het klooster ingegaan, maar twee andere huwbare dochters waren ook in het klooster getreden. Eentje kende hij in dat testament een kruik wijn toe. De andere twee kregen een schilderijtje van van Eyck. Maar, dan was er de vraag: Waarom krijgt die ene maar een kruik? Zuster Kristina heeft mij toen enorm geholpen door te zeggen: "Ja maar, die éne dochter was bij de Clarissen, beter bekend als de Arme Klaren, een zeer strenge orde en die orde aanvaardt eigenlijk niets werelds." Op basis daarvan heb ik het karakter van die middelste dochter ook gedefinieerd...

Zuster Kristina: Knap gedaan.

Anna: ... die ik dan heel devoot heb gemaakt.

Hoe belangrijk is het feit dat Lowyse, het hoofdpersonage, een meisje was?

Toen ik over Lowyse hoorde, wilde ik erg graag weten hoe meisjes in die tijd eruit zagen, zich gedroegen, enz. Ik heb veel schilderijen uit die periode bekeken en zo botste ik op het schilderijtje van Petrus Christus: *Portret van een jong meisje*. Ik heb de vrijheid genomen van dat jonge meisje Lowyse te maken. Petrus Christus was immers een kennis, misschien zelfs een vriend van Anselm Adornes aangezien ze lid waren van dezelfde broeder- >>

Portret van een jong meisje, door Petrus Christus, ca. 1470.

Bron: Gemäldegalerie, Berlin.

schap. Het schilderijtje is zelfs rond die periode gemaakt. De manier waarop Lowyse werd afgebeeld gaf me inzicht in het georganiseerde – voor onze normen – heel onvrije leven waarin zo'n meisje vastzat. Die sfeer wilde ik in het boek brengen: Lowyse is een en al verplichting en onderwerping aan de wil van haar geliefde vader. Het was ook heel normaal om op je veertiende al getrouwd te zijn, vaak met een man die veel ouder was.

Maar toch ontsnapt ze aan dat keurslijf?

Ook dat wou ik aantonen: het kloosterleven – wat voor jongeren van deze tijd een ware gevangenis lijkt – was voor vele vrouwen een bevrijding: geen dominante echtgenoot, geen lijdensweg van gevaarlijke bevallingen en veel te veel kinderen, maar de mogelijkheid om aan jezelf te werken, te studeren, te leren lezen en schrijven... Lowyse ontsnapt ook nog op een andere manier aan de beperkingen van haar tijd. Ze heeft een alter ego, Luigi, de straatjongen en vriend van Seppe. Al van het begin van de roman geef ik heel veel tips over het feit dat Luigi en Louise één en dezelfde persoon zijn maar het markante is, dat veel lezers dat niet kunnen/willen vatten. Je vooroordelen ten opzichte van zo'n 'braaf' meisje zorgen ervoor dat je niet leest wat er staat. Door het 'emanciperende' kloosterleven wordt Lowyse echter vrijer en durft ze uiteindelijk zelfs nee zeggen tegen haar vader. Ik laat in het midden wat er met Luigi gebeurt, maar ik vermoed dat hij uit-

Zuster Kristina: Onder Pieternelle van Aertrike, een van de meest markante abdisen van Sint-Trudo (van 1456 tot 1476) kende de abdijs een vernieuwingsbeweging onder invloed van de Moderne Devotie (zie verder, nvdv). Pieternelle kwam uit een vooraanstaande Brugse familie. Haar vader Jan van Aertrike bekleedde een hoge post in het stadsbestuur van Brugge en aan het hof van Filips de Goede, hertog van Bourgondië, en behoorde met zijn familie tot de grote weldoeners van de abdijs.

Onder haar opvolgster Jacomine Terdelants (1476-1513) werd een grond- en renteregister aangelegd. Hieruit kunnen we afleiden dat het patrimonium waarvan de gemeenschap rond 1490 leefde, naar hedendaagse maatstaven, groot was. Uit de rekeningen kunnen we ons een beeld vormen van het leven in de abdijs. Er woonden ongeveer honderdtwintig personen: tweënzeventig koorzusters, enkele broeders, ongeveer twintig meisjes die meestal twee jaar bleven om *ter scole* te gaan. Er woonden ook een aantal *provenierigen* die in de abdijs mochten wonen, hetzij tegen betaling, hetzij door voor de abdijs te werken als timmerman, werkvrouw, schaapherder, enz.

Verder wijzen de aanwezigheid van een molen en nieuwe brouwerij, in 1482, ook op belangrijke economische activiteiten in de Brugse regio.²

Anna: Toen ik alle informatie over de Moderne Devotie verwerkte, leerde ik dat het hier om

een heel fundamentele kloosterhervorming ging waarin men niet alleen teruggreep naar spiritualiteit maar ook 'het gemakkelijke leven' tegenging: de kloosterzusters moesten weer een habijt dragen, mochten geen eigen bezittingen hebben, moesten regelmatig bidden. Kortom: daarvoor heerste een heel lakse houding. Die vernieuwing laat ik ook duidelijk tot uiting komen in mijn roman, in passages waarin bijvoorbeeld gemopperd wordt over het dragen van het habijt of het feit dat novices hun favoriete prulletjes aan de gemeenschap moesten afstaan.

Ook wordt de steenrijke Lowyse door sommige zusters scheef bekeken omdat ze een vertegenwoordigster is van 'de oude school': het verweerde rijkelui-kind dat op handen moet worden gedragen en privileges krijgt omwille van haar gulle en machtige vader.

Anna, je hebt een roman geschreven, geen

Anna Coudenys

wetenschappelijk werk. Heb je weet van historische fouten of anachronismen die in je boek geslopen zijn?

Anna: Een andere historica, Heidi Declercq, heeft mij op twee fouten gewezen. Ten eerste dat varkens binnen de stadsmuren van Brugge in die tijd niet meer mochten. Ik laat daar wel regelmatig een varken opdraven. Er was blijkbaar een verordening die zei dat varkens binnen de stadsmuren niet meer mochten. Maar ze merkte ook op: "Ja, mensen kweekten ze wel nog illegaal." Daarom heb ik die fout niet uit het boek gehaald. De kans is klein dat iemand zich daaraan gaat storen.

Dan heb ik nog een andere fout – bewust – gemaakt in verband met het meekrapstampen³. Dat mocht ook niet meer binnen de stadsmuren. Het stampen moest buiten de stadsmuren omwille van het nachtlawaai. Meekrap werd magische krachten toegekend en dat mocht geen daglicht zien. Dus dat moest 's nachts gestampt worden. Hierover zei Heidi Declercq: "Dit kan historisch gezien echt niet. Maar laat dat maar staan want het is een veel te mooie scène."

Tenslotte maakte de archivaris van de stad Brugge, Noël Geirnaert, me erop attent dat de naam "Seppe" slechts vanaf de zestiende eeuw werd gebruikt omdat de devotie voor Sint-Jozef vanaf dan pas ingang vond. Ik heb getwijfeld maar heb uiteindelijk besloten "Seppe" te behouden.

Je maakte vooral gebruik van historisch feitenmateriaal. Heb je ook zaken uitgevonden?

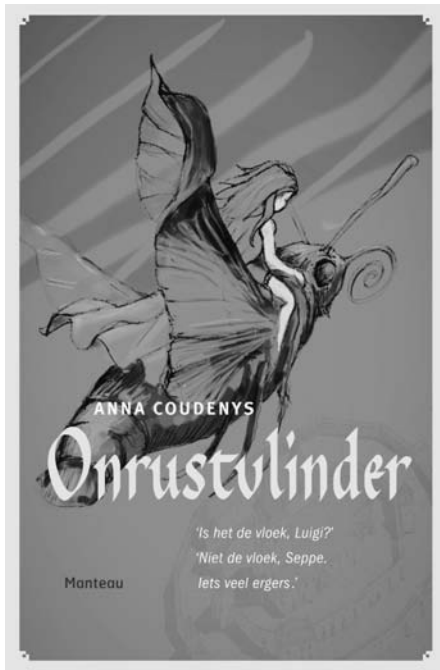
Anna: Ja, het kleine café, 'de Groene Papegaaï', zo'n arme-mensen-kroegje, heb ik compleet uitgevonden. Sommige plaatsen heb ik bedacht omdat ze mij goed uitkwamen. Soms

Abdy van Male. Sint-kruis (Brugge), België.

eindelijk zal ophouden te bestaan omdat Lowyse hem niet meer nodig heeft om zichzelf ten volle te kunnen uiten.

Anna alludeerde net op het maatschappelijke belang van het kloosterleven. Welke economische rol speelt de Sint-Trudo-abdijs op het einde van de vijftiende eeuw in Brugge?

Cover *Onrustvlinder*.

gingen die plaatsen en personages die daarin opdoken, zoals de kroegbazin Mie Mossel, een belangrijke rol spelen in het boek, terwijl dat aanvankelijk niet echt de bedoeling was.

Welke literatuur heb je er op nageslagen?

Anna: Ik heb massaal veel gelezen. Eén van mijn grootste inspiratiebronnen was *Herfsttij der middeleeuwen* van Johan Huizinga, een enorme knoert om je door te worstelen.

Waarvoor heb je dit werk vooral gebruikt?

Anna: Om de tijdsgeest op te snuiven. De auteur is ongelooflijk grondig in het beschrijven van kleine details. Dus heb ik spectaculair veel materiaal daaruit gehaald, hoewel dat een heel moeilijk boek was om te lezen.

Zuster Kristina: Dat is geen inslaapboek, hé.

Hoe kwam je op de titel van je boek "Onrustvlinder"?

Anna: Toen ik artikels uit het tijdschrift *Het Brugsch Ommeland* aan het lezen was in het stadsarchief vond ik een natuurkundig artikel over wat er allemaal gevonden was op de Verversdijk⁴. Men had plantjes ontdekt waarboven een speciale vlinder aan het fladderen was. Toen ben ik voor het eerst met dat woord onrustvlinder in contact gekomen. Die vlinder verlustigde zich blijkbaar in het drinken van meekrapnectar. Meekrap was fundamenteel voor de roodververij. En het woord "onrustvlinder" was zo mooi en ik dacht: "Daar moet ik iets mee doen. Ik moet die vlinder in dat boek krijgen."

Welke rol kan *Onrustvlinder* hebben voor het onderwijs?

Zuster Kristina: Anna heeft zoveel elementen in haar boek gebracht dat elke geschiedenislerkracht er een model in vindt tijdens het doceren over de middeleeuwen. Je herkent tijdens het lezen het hele middeleeuwse leven en de

Over het gebruik van historische (jeugd)romans in de geschiedenisles

Brugge (<http://brugge.slo.nl>) is een multimediale lessenserie over het leven in de late middeleeuwen. Gebruikmakend van verhalende teksten, filmpjes en de website <http://www.adornesachterna.be> zoeken de leerlingen antwoorden op vragen over allerlei aspecten van het leven in de middeleeuwen. Op deze manier krijgen zij een beeld van het leven in de middeleeuwen. Maar hoe gevarieerd het aanbod aan opdrachten ook is, het blijft voor leerlingen vaak moeilijk zich echt in te leven in het verleden. Dat geldt zeker ook voor de middeleeuwen, een periode waarover de beeldvorming nog steeds tamelijk negatief is. Een historische (jeugd)roman als *Onrustvlinder* is bij uitstek geschikt om het verleden te verbeelden, te evoceren. Zij biedt een verhalende context die leerlingen in staat stelt gebeurtenissen en personen beter in de tijd te plaatsen. Vrouwen spelen in geschiedenisboeken over het algemeen slechts een zeer ondergeschikte rol. In *Onrustvlinder*, maar ook in de *Blauwe Schuit* van Lieve Hoet, krijgen middeleeuwse vrouwen een gezicht. In *Onrustvlinder* in de persoon van Lowyse Adornes, in *De Blauwe Schuit* in de figuur van Elisabeth. In beide boeken wordt de lezer uitgedaagd na te denken over de positie van vrouwen in de middeleeuwen. Een positie die soms anders blijkt te zijn dan velen tegenwoordig denken.

Een goede historische roman daagt leerlingen uit tot het stellen van vragen als: waarop baseert de auteur haar verhaal? Zouden mensen in die tijd werkelijk zulke gevoelens hebben gehad, enz.?

Op *HistoForum Didactiek* staat een uitgebreid artikel over het gebruik van historische romans van Jos Martens en Myriam Paquet (<http://www.vanderkaap.org/histoforum/2009/gelezen-tijd.html>).

denkwereld. Nu is er een drieluik over het laatmiddeleeuwse Brugge voor het secundair onderwijs. Zo heb je het boek *De blauwe schuit* van Lieve Hoet waarin de jeugd van de vader van Lowyse Adornes beschreven wordt. En dan heb je de site "Adornes achterna" (www.adornesachterna.be) van de Brugse erfgoedcel. Dus deze drie projecten kunnen samen één geheel vormen.

Om te eindigen laat ik Anna zelf aan het woord via de prikkelende flaptekst van "Onrustvlinder":

"Het was de tijd dat de engelen nog tussen de mensen leefden. Het was de tijd waarin heksen nog kruidenmoeders waren en je van de aarde af kon vallen.

Maar alles kantele langzaam. Er werd reeds gefluisterd dat de wereld misschien bolronde was en de kruidenvrouwtjes duistere krachten bezaten.

Een tijd van gruwel? Jazeker. Maar er was ook dat andere: de felle kleuren, het azuurblauw en betoverend rood, zwart dat van git was, het wit van stralend paarlemoer. De heftige geuren, de verpletterende stank, de grootste rijkdom, de bitterste armoede. Dit is de tijd

van Lowyse. Op een dag stond ze voor me en nam me bij de hand. Naar haar land, een land in het Midden van de Eeuwen. Ver weg? Toch niet. Doe je ogen open, we zijn er altijd al geweest."

Bedankt voor dit interview. //

Noten:

- De oudste kroniek of *Cronijck der Abdie van S. Truden*, aangeduid als *Kroniek 1679* begint met het verhaal van de geboorte van Sint-Trudo en loopt door tot in 1916. Daarnaast bevat ze waardevolle lijsten van zusters, rectoris en weldoeners evenals de jaargetijden waartoe de abdij gaandeweg verplicht werd. Een kleine kroniek, geschreven tussen 1475 en 1480, werd gepubliceerd door N.N. Huyghebaert, *Een kroniek van de Sint-Trudo abdij te Brugge over de jaren 1475-80*, in: *sacris Erudiri*, V, 1953, pp. 402-422. (Zie ook: Brugge, J.K.O.T. (Jong Kristen onthaal voor toerisme), *Male Burcht en Abdij. Geschiedenis van de Sint-Trudo Abdij te Odegem, te Brugge en te Male, de geschiedenis van het kasteel te Male*. Brugge, 1981, pp. 28-29. Verschillende auteurs werkten mee aan deze uitgave oa. L. Milis en zuster K. Van Wouterghem.
- Zie ook: Brugge, J.K.O.T. (Jong Kristen onthaal voor toerisme), *Male Burcht en Abdij. Geschiedenis van ...*, pp. 51-60.
- Meekrap is een sterbladige, hoge plant waarvan de wortels gebruikt werden om stoffen te verven. Anna Coudenys, *Onrustvlinder*. Antwerpen, 2008, p. 259.
- De Verversdijk is de plaats in Brugge waar het huis van de familie Adornes stond.

Anna Coudenys, *Onrustvlinder*. Antwerpen, 2008, 262 blz. ISBN 978 90 223 2257 4. €15,95. Te verkrijgen in elke goede boekhandel en via alle internetboekhandels. Ook verkrijgbaar in de Abdij van Male waar de tentoonstelling *Vrouwen van Vlaanderen* loopt van 15 mei tot 13 september (www.vrouwenvanvlaanderen.be).

Hilde Timmerman (1974) studeerde Nieuwste Geschiedenis aan de Universiteit Gent. Ze was enige tijd verbonden als onderzoekster in opleiding aan het "Vrouwenarbeidproject" aan het IISG en werkte mee aan het project "Vrouwen en repressie" aan de VUB. Hilde is redactiefid van *Historica*.

De correspondentie van Elizabeth Stuart (1596-1662), koningin van Bohemen

Brieven schrijven is politiek bedrijven

“Jij geeft meer om je aapjes en honden dan om je 12 kinderen.” Zo bestempelde Sophie van Hannover, een van de dochters van Elizabeth Stuart, haar eigen moeder. In de historiografie worden smakelijke maar rancuneuze uitspraken van familieleden van Elizabeth vaak herhaald, maar het beeld van Elizabeth Stuart dat zich verankerd heeft in ons historisch bewustzijn is slechts een samenraapsel van zulke anekdotische vertellingen. De ‘Winterkoningin’, zoals ze spottend werd genoemd, heeft nog steeds de reputatie van een uitgerangeerde koningin. Een blik op haar tot nu toe onverzamelde en voor het grootste gedeelte ongepubliceerde brieven stelt onomstotelijk vast dat dit onjuist is. Het beeld dat de historiografie van Elizabeth schetst, moet drastisch worden bijgesteld nu haar eigen correspondentie boven water komt.

/ Nadine Akkerman /

Veertig jaar lang, van 1621 tot 1661, leefde de Britse koningsdochter Elizabeth Stuart, ook wel bekend als keurvorstin van de Palts en koningin van Bohemen, in ballingschap in Den Haag. Biografieën gaven tot nu toe altijd een vertekend beeld van de Winterkoningin.² Ze richtten zich vrijwel exclusief op de excentrieke persoon Elizabeth of haar veronderstelde tragiek en slachtofferrol en hadden nauwelijks oog voor de historische context van de Dertigjarige Oorlog en haar actieve pogingen de verloren landen terug te winnen. Aan de hand van haar eigen correspondentie kan een complexer beeld worden geschilderd: het beeld van een gedreven maar uiteindelijk onsuccesvolle politica.

Om de politieke carrière van Elizabeth Stuart te kunnen duiden is het noodzakelijk eerst haar (dynastieke) positie in een door oorlog verscheurd Europa te schetsen.³ Elizabeth Stuart was de dochter van Jacobus I van Engeland en Anna van Denemarken; de kleindochter van Mary Stuart *Queen of Scots*, en de zus van Henry Prins van Wales en hun broer, de latere Karel I. In 1613, kort na de onverwachte dood van Henry, trouwde ze met de keurvorst van de Palts, Frederik V. Hij was de zoon van Louise Juliana van Nassau (de oudste dochter van Willem de Zwijger en Charlotte de Bourbon) en daarmee gelieerd aan de Oranjes. Het paar ging in Heidelberg wonen, de hoofdstad van de Beneden-Palts. In de Duitse landen leidde de groeiende druk van de contrareformatie tot botsingen tussen de rooms-katholieken en protestanten, die uiteindelijk resulteerden in de Dertigjarige Oorlog. Enkele maanden na de dood van de Habsburgse keizer Matthias in 1619 werd zijn opvolger Ferdinand II afgezet door de Boheemse landdag. Deze was ontevreden over het Habsburgse katholieke regime en voelde sympathie voor de protestantse zaak. De kroon van Bohemen werd aan Frederik V aangeboden. Tegen de wil van Jacobus I van Engeland

had de Nederlandse stadhouder Maurits, die vooral oog had voor de belangen van de Republiek, zijn neef Frederik aangezet de kroon te accepteren. Rekenend op de steun van Jacobus I, aanvaardde Frederik het koningschap van Bohemen op 4 november 1619. Drie dagen later werd Elizabeth in Praag tot koningin gekroond.

Dubbelportret van Elisabeth en Frederik.

Binnen een jaar kwamen de katholieke imperialisten, die de afgezette keizer Ferdinand II steunden, in opstand en het protestantse paar moest vluchten. Frederik verloor niet alleen Bohemen maar ook zijn geboorterecht op de Palts. Het paar zou de geschiedenis ingaan als de Winterkoning en Winterkoningin; deze benamingen refereren spottend aan dat ene seizoen waarin ze officieel koning en koningin van Bohemen waren.

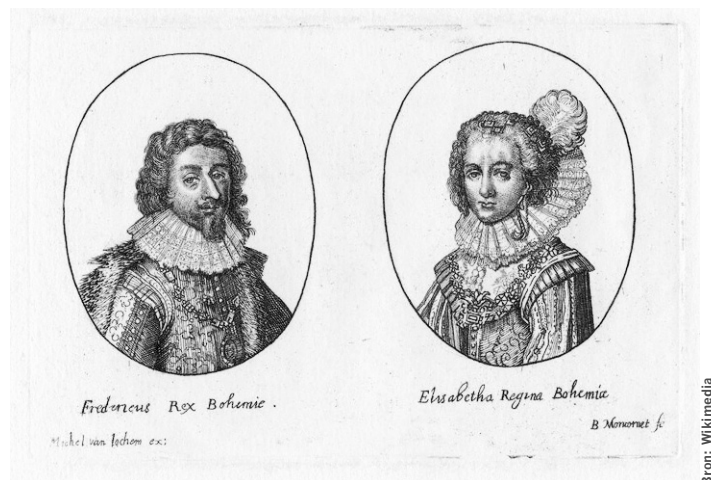
Na de desastreuze afloop bood de familieband met de Oranjes uiteindelijk uitkomst. Het paar trok zich terug in ballingschap in Den Haag, waar zij de titel van koning en koningin van Bohemen bleven voeren. Frederik en Elizabeth kregen uiteindelijk dertien kinderen. Onder hen Karel Lodewijk, die een gedeelte van de Palts in 1648 terugwon; Elisabeth, die onder andere correspondeerde met de filosoof René Descartes en de Utrechtse geleerde Anna

Maria van Schurman; en Sophie, de latere keurvorstin van Hannover en moeder van de latere koning George I van Engeland.

Frederiks mislukte pogingen om Bohemen te regeren en het verlies van de Palts, maakten hem en Elizabeth al vroeg tot martelaren van het protestantisme. Na Frederiks dood in 1632 leefde Elizabeth nog bijna dertig jaar in Den Haag en in haar paleis *Palazzo Renense* in het Utrechtse Rhenen, om in 1661, een jaar voor haar dood, naar Engeland terug te keren.

Politieke carrière als weduwe

In de geschiedschrijving wordt vaak het volgende beeld van Elizabeth Stuart geschilderd: een frivole dame die het noodlot over haar gezin afriep door haar man aan te zetten de kroon te aanvaarden. De laatste jaren is ze enigszins gerehabiliteerd, vooral wat haar invloed op de kunsten betreft, en ook de serieuze en invloed-

Bron: Wikimedia

rijke mecenaatfunctie van haar hof wordt steeds vaker voor het voetlicht gebracht.⁴

Echter, haar politieke carrière was nog niet eerder belicht, vooral omdat haar correspondentie nooit stelselmatig was geanalyseerd. Haar nog overgebleven brieven, 1694 in totaal, liggen verspreid over 48 archieven in Europa en Amerika. Gezamenlijk laten ze zien dat ze als weduwe in 1632 doelbewust de rol van staatsvrouw op zich nam en volledig politiek geëngageerd was. Toen ze haar man verloor, ontwikkelde Elizabeth zich als politica. Dit deed ze aanvankelijk met enige tegenzin; zo schrijft ze aan Lady Broughton, een van haar voormalige hofdames die na haar trouwen naar Engeland was teruggekeerd: “*Deare Broughton, [...] it is not want of loue or forgetfulness that makes me write so seldome to you [...] my misfortune hath brought me into so manie affaires as I haue little time left to write to*

my priuat friends, I think you woulde neuer haue thought that I should become a states woman, which of all things I haue euer hated, but my infinite loss of my deare housband hath forced me to come to that which I neuer hoped to be putt to.”⁵ Elizabeth zwaaide in de periode 1632-42 de scepter over de regering in ballingschap. Vanuit haar bescheiden paleis aan de Haagse Kneuterdijk stortte ze zich volledig op het briefschrijven: “I haue ^{^bene^} so troubled since the Kings ^{^death^} with writing as I had no time”, schrijft ze aan dezelfde hofdame nadat ze een tijd niets van zich had laten horen.⁶ Haar brieven waren de middelen waarmee ze macht en invloed uitoefende op diplomaten zoals Sir Thomas Roe, ambassadeurs zoals de graaf van Leicester, staatshoofden zoals koningin Christina van Zweden, en befaamde legerleiders zoals de landgraaf van Hesse en Bernard, hertog van Sakse-Weimar. Vastberaden schrijft ze aan Peter Eppelmann, generaal Melander, de leider van het Hessische leger en een van de kopstukken van de Dertigjarige Oorlog: “Met dit schrijven stel ik u op de hoogte dat ik aanspraak maak op de twee regimenten die ik in het verleden voor de landgraaf van Hesse heb gerekruteerd. Ze moeten zo spoedig mogelijk naar mijn zwager worden toegestuurd. Ik verzoek u vriendelijk de regimenten te hergroeperen, en in garnizoen ergens onder te brengen, langs de route op weg naar de Palts. Ik hoop dat u er zorg voor kunt dragen dat deze regimenten nog drie to vier weken intact kunnen blijven, tot het moment daar is gekomen dat ik u zal opdragen samen met hen de vijand in de Beneden-Palts te confronteren, uiteraard met toestemming en hulp van uw heer de landgraaf.”⁷ Ze eist de twee regimenten op die ze in het verleden voor de landgraaf van Hesse heeft gefinancierd, omdat haar zwager ze nodig heeft om de Palts te beschermen tegen invallen van het keizerlijke leger. Via het schrijven van brieven poogt ze vanuit haar studeerkamer een leger aan te sturen en uiteindelijk worden de regimenten naar de Palts gestuurd.

Haar honderden brieven in een bijna onleesbaar hanenpoten handschrift, geschreven in het Frans, het Neolatijn maar voornamelijk in het Engels, vol met cryptische frases en vaak voorzien van cijfercodes, hebben maar een duidelijk doel: het terugwinnen van de Palts, de verloren landen in Duitsland. De historiografische literatuur heeft Elizabeth weggezet als een berooide, spilzieke weduwe die volledig afhankelijk was van pensioengelden van de Staten-Generaal, de prins van Oranje, de gewestelijke Statencolleges en het Engelse parlement. Uit de onderhandelingen over haar weduwepensioen, maar ook uit een notitieboek van haar hoofdsecretaris Theobald Maurice blijkt het tegendeel: ze had een aanzienlijk bedrag spaargeld dat ze voor bijna iedereen verborgen hield en tegenrente had uitgezet bij de Staten van Holland en Utrecht. In 1624 had haar man Lixheim, gelegen bij Lotharingen, voor £26.000 verkocht aan de hertog van Lotharingen. Over dit bedrag kreeg Elizabeth als weduwe £6.300 rente per jaar. De gelden van de Nederlanden en het En-

Bron: Album amicorum van Seger Quirijnsz. van der Maes, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 74 J 59, fol.5r.

Wapen en handtekening van Elisabeth.

gelse parlement, tezamen £21.500, bedroegen slechts drie vierde van haar totale inkomen. Haar zelfgecreëerde imago als hulpbehoevende weduwe was een onderdeel van een tactisch spel om de Palts terug te veroveren. Haar voorkomen als arme weduwe in Den Haag moest medelijden opwekken zodat de onderhandelingen over de Palts constant onder de aandacht zouden blijven en zodat ze nog meer geld kon losweken. Ze droeg haar weduwestatus op verschillende wijzen uit: ze was altijd in zwart gekleed, vaak met sluijer, ze bekleedde de buiten- en binnenkant van haar huis met zwart velours en markeerde elke brief als een rouwbrief, met zwarte rouwrand en zwarte zegellak.

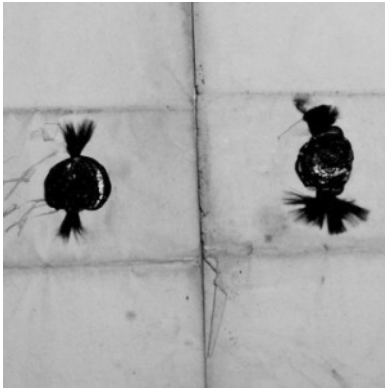
Ook in schilderijen van Gerard van Honthorst, haar hofschilder en mentor van haar dochter Louise Hollandine, werd ze steevast als rouwende weduwe geportretteerd. De verborgen gelden stelden Elizabeth in staat haar eigen goedgeoliede secretariaat te runnen, propaganda te laten drukken en haar eigen ambassadeurs in dienst te nemen.

Diplomatie vanuit de Republiek

Er werd altijd verondersteld dat zij noodgedwongen veertig jaar in ballingschap verbleef, maar dat is een misvatting. Na de dood van haar man in 1632 transformeerde ze haar eerloze vertrek uit Praag en haar gedwongen ballingschap daarop volgend, in een vrijwillig verblijf in de Republiek. Zo kon ze in Den Haag vanuit haar huizen aan de Kneuterdijk 22-24, waar eerder Johan van Oldenbarneveldt en diens schoonzoon Cornelis van der Myle woonden, de zaken van de Palts behartigen

zonder dat haar broer koning Karel I of zijn vrouw koningin Henriëtte Maria haar op de vingers keken. Zij droegen de Palts, Elizabeth en haar kinderen een warm hart toe, maar waren in tegenstelling tot Elizabeth, die militair wilde ingrijpen, bereid met de katholieke vijand te onderhandelen en compromissen te sluiten.

Haar oorlogszuchtige houding werd niet altijd begrepen in Engeland. Toen ze aan de aartsbisschop van Canterbury had geschreven dat ze hoopte dat de protestantse legers de vijand zou vermorzelen, geloofde hij niet dat ze dit als vrouw kon menen of zelf bedacht had: “more hands haue bine in your Maiestyes last Leters then your owne” zo beschuldigde hij haar.⁸ Geïrriteerd liet ze de aartsbisschop weten dat ze maar al te goed wist wat ze had geschreven: “And now I must rectifie you in an erour I see you are in, that you think anie other then my self had a hand in [...] my letter I protest to you on my faith it is not so, and none has infused it into me, but my self, I confess as a woman and a Christian I shoulde rather desire it by peace, but I haue liued so long amongst soldiers and warrs as it makes one to me as easie as the other, and as familiar, espetiallie when I remember neuer to haue read in the Chronicles of my ancestours, that anie king of England gott anie good by treaties but most commonlie lost by them, and on the contrarie by warrs made always good peaces [...] I know your profession forbids you to like this writing of me mine, yett I ame confident you cannot condemne me for it.”⁹ Ze liet hem weten dat zij degene was met meer oorlogservaring en dat zij daarom een >>

Bron: <http://www.livesandletters.ac.uk>

Zegels van Elisabeth.

Noten:

beter oordeel kon vellen. Alleen door het voeren van veldslagen kon vrede worden bereikt, zo meende ze. Elizabeth gaf niet hoog op over de constante bereidwilligheid van haar broer en zijn vrouw om met de vijand om tafel te gaan zitten. In vertrouwen liet ze aan haar trouwe bondgenoot Sir Thomas Roe weten dat ze nooit naar Engeland zou terugkeren als hun houding niet zou veranderen: “[it] doth not much hasten me to see England as long as they raigne.”¹⁰ Den Haag was een goed alternatief. Strategisch gezien was het zelfs een perfecte locatie voor een staatsvrouw. De Britse soldaten die in het Staatsche Leger dienden, vormden een groep loyale supporters die altijd klaar stonden om haar te assisteren. Ook waren de Nederlandse regeringsgebouwen op steenworp afstand gelegen van haar hof, wat haar in staat stelde om met ambassadeurs uit heel Europa te discussiëren. Het was dus simpelweg gemakkelijker om vanuit Den Haag contact te houden met haar correspondenten in Duitsland, Zweden en Denemarken, dan vanuit Londen.

Den Haag verschafte de Winterkoningin toegang tot verschillende, geheime postroutes waardoor ze de standaard gecensureerde postkanalen kon mijden. Een verblijf in Den Haag had haar ironisch genoeg in staat gesteld politiek actief te blijven, ondanks de vele pogingen die haar broer ondernam om haar activiteiten aan banden te leggen. Door middel van het schrijven van brieven wist ze vaak Britse vredesmissies te frustreren. De graaf van Arundel werd bijvoorbeeld in 1636 door haar broer Karel I naar de keizer gestuurd om een gedeeltelijke restitutie van de Palts te accepteren. Het was een compromis om de conflictsituatie op te lossen: de Beneden-Palts zou met onmiddellijke ingang terug worden gegeven aan Karel Lodewijk, de Boven-Palts zou echter pas worden teruggegeven na de dood van de Hertog van Beieren. Elizabeth was hier fel op tegen, omdat ze de belofte van de keizer en Beieren niet geloofde en omdat de keurvorstelijke privileges verbonden waren met de Boven-Palts, en niet met de Beneden-Palts. Door het schrijven van brieven slaagde zij erin de onderhandelingen te belemmeren waardoor een gedeeltelijke restitutie geen doorgang kon vinden.

De graaf van Arundel was al snel onder de indruk van Elizabeths geaffecteerd taalgebruik en ook de spionnen die Elizabeth naar hem had

toegestuurd, hadden op hem ingepraat. Toen hij aan Karel I liet weten dat de twijfel had toegeslagen en hij nadacht over een verbreking van de onderhandelingen, schreef Elizabeth hem een aanmoedigingsbrief: “My Lord, [...] I have vnderstood the reason of your sending into England an express, it is also written to diuers heere, and in that manner as you haue lost no honnour by it, nor deceaued my expectation both of your true affection and worthie ideauours, neither in the success as you know I euer tolde you, I hope you will take the resolution to returne this way, if the King my deare Brother command you not the contrarie, I shall be extreme glade to see you, and talke free lie with you of all things, and I assure you, you shall not come to a place where you shall be welcomer then hither, for I will yeelde to none in being as long as I liue.”¹¹ Arundel brak na het ontvangen van deze brief de onderhandelingen met de keizer resoluut af. Hij spoedde zich naar Den Haag waar hij zich liet fêteren door Elizabeth. Het valt overigens te betwijfelen of dit een verstandig plan was. Het bestendigde de oorlog die uiteindelijk dertig jaar zou duren. Twaalf jaar later, in 1648, miljoenen slachtoffers later, nam haar zoon genoeg met nagenoeg hetzelfde compromis.¹² Hoewel ze uiteindelijk geen succesvolle staatsvrouw was – de Palts zou ze nooit terugkrijgen – geven haar brieven een unieke kijk op het politiek handelen van een aristocratische vrouw in de zeventiende eeuw. Haar eigen brieven laten duidelijk zien dat ze geen lichtvoetige dame was, zoals de historiografie ons deed denken, maar een politiek zwaargewicht en met recht de eerste koningin in Den Haag. ///

- H. Forester, *Memoirs of Sophia, Electress of Hanover, 1613-1680*. Londen, 1888, p. 3.
- Zie onder andere: Elizabeth Ogilvy Benger, *Memoirs of Elizabeth Stuart, Queen of Bohemia, Daughter of King James the First: Including Sketches of the State of Society in Holland and Germany in the 17th Century*. Londen, 1825, 2 delen; Jessica Gorst-Williams, *Elizabeth, The Winter Queen*. Londen, 1977; Mary Anne Everett Green, rev. ed., *Elizabeth, Electress Palatine and Queen of Bohemia*. Londen, 1909; Karl Peter Hauck, *Elisabeth, Königin von Böhmen, Kurfürstin von der Pfalz in ihren letzten Lebensjahren*. Heidelberg, 1905; Marie Hay, *The Winter Queen: Being the Unhappy History of Elizabeth Stuart Electress Palatine, Queen of Bohemia, A Romance*. Londen, 1910; Margret Lemberg, *Eine Königin ohne Reich: Das Leben der Winterkönigin Elisabeth Stuart und ihre Briefe nach Hessen*. Marburg, 1996; Rosalind K Marshall, *The Winter Queen: The Life of Elizabeth of Bohemia 1596-1662*. Edinburgh, 1998; Carola Oman, *The Winter Queen: Elizabeth of Bohemia*. Londen, 1938, en Robert S. Rait, red., *Five Stuart Princesses: Margaret of Scotland, Elizabeth of Bohemia, Mary of Orange, Henrietta of Orleans, Sophia of Hanover*. Westminster, 1902.
- Voor verdere biografische informatie, zie Akkerman, ‘Elizabeth Stuart’, in: *Digitale Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/ElizabethStuart> (08/09/2008).
- Zie Marika Keblusek, ‘A divertissement of little plays’: Theater aan de Haagse Hoven van Elizabeth van Bohemen en Mary Stuart’, in: Jan de Jongste, Juliette Roding, en Boukje Thijs, *Vermaak van de Elite in de Vroegmoderne Tijd*. Hilversum, 1999, pp.190-202; Keblusek, ‘Entertainment in Exile: Theatrical Performances at the Courts of Margaret Cavendish, Mary Stuart and Elizabeth of Bohemia’, in: Peter Davidson and Jill Bepler, *Triumphs of the Defeated: Early Modern Festivals and Messages of Legitimacy*. Wiesbaden, 2007, pp. 173-190; Akkerman and Paul R. Sellin, ‘Facsimile Edition – A Stuart Masque in Holland: Ballet de la Carmesse de La Haye (1655)’, in: *Ben Jonson Journal* 11, 2004, pp. 207-258, en Akkerman and Sellin, ‘A Stuart Masque in Holland: Ballet de la Carmesse de La Haye (1655): Part II’, in: *Ben Jonson Journal* 12, 2005, pp. 141-164.
- British Library Londen, MS. Additional 30797 ff.5-6: Elizabeth aan Lady Broughton, 22 februari 1633.
- British Library Londen, MS. Additional 30797 ff.7-8: Elizabeth aan Lady Broughton, 25 juni 1633.
- Hessische Staatsarchiv Marburg, 4f Pfalz/316 i.5: Elizabeth aan Melander, 15 december 1633. Vrij vertaald naar het origineel in het Frans: “Ce mot est pour vous dire que [...] mon Beau-frère, désire fort que les deux Régiments que j’ay fait lever sous la faueur de Monsieur le Landgraue de Hessen mon Cousin luy soient enuoyez tout au plustost que possible sera, veu qu’il a besoing de gens de guerre pour s’en seruir en ces occasions [...] ie vous prie bien affectueusement, de pourueoir que tout ce qui en reste encores puisse estre rassemblé et logé en quelque quartier et endroit proche du chemin qu’ils auront à prendre vers le Palatinat, et de les faire demeurer et subsister encores trois ou quatre semaines en ce lieu-là jusques à ce que ie donne ordre pour les faire mener au bas Palatinat, avec le sceu et adveu de mondit S.^r mon Cousin.”
- The National Archives, Kew, SP 16/327 i.79 (f.142v): William Laud, Aartsbisschop van Canterbury aan Elizabeth, 6 juli 1636.
- The National Archives, Kew, SP16/329 i.49 (ff.80-81): Elizabeth aan William Laud, Aartsbisschop van Canterbury, 6 aug. 1636.
- The National Archives, Kew, SP 16/245 i.34 (f.86v): Elizabeth aan Sir Thomas Roe, 8 September 1633.
- Bayerisches Hauptstaatsarchiv, Geheimes Hausarchiv, Munich, IV Kurpfalz/1032, Elizabeth aan Thomas Howard, Graaf van Arundel, 6 October 1636.
- De populatie van Duitsland alleen al nam af met 3 miljoen, van 18 naar 15 miljoen. Zie Ronald G. Asch, *The Thirty Years War: The Holy Roman Empire and Europe, 1618-48*. New York, 1997, p. 186.

Dr. Nadine Akkerman is universitair docent Engelse literatuur aan de universiteit van Leiden, en geassocieerd met het Centre of Editing Lives and Letters (CELL, Queen Mary) in Londen. Momenteel redigeert ze in samenwerking met Dr. Robyn Adams (CELL) de complete correspondentie van Elizabeth Stuart voor Oxford University Press. Meer informatie over de uitgave van de brieven is te vinden op <http://www.livesandletters.ac.uk>

Het gezin en de staat in de *Code civil des Français* (1804)

Het kleine vaderland

Tussen de Franse Revolutie van 1789 en Napoleons troonsbestijging in 1804 veranderde de Franse maatschappij ingrijpend. Vrouwen en kinderen die voorheen doorgaans weinig rechten genoten, kregen opeens allerlei rechten toebedeeld. Niettemin werden veel hiervan enkele jaren later onder het bewind van Napoleon weer teruggedraaid. Dit artikel gaat in op de napoleonische *Code civil des Français* en de wijze waarop dit Burgerlijk Wetboek vorm gaf aan de relaties tussen mannen, vrouwen en kinderen.

/ Martijn van der Burg /

Sinds 1804 wordt in Frankrijk recht gesproken aan de hand van de *Code civil des Français* – het Burgerlijk Wetboek dat onder Napoleon Bonaparte tot stand kwam. Sindsdien is het wetboek weliswaar gemoderniseerd, maar in essentie volgt het nog steeds de opzet die meer dan tweehonderd jaar geleden bedacht is. Napoleon beschouwde het wetboek als een van zijn grootste prestaties. Enerzijds was onder zijn bewind een aanzienlijk deel van Europa voorzien van uniforme wetgeving, anderzijds maakte het wetboek verregaande staatsingrepen mogelijk. De *Code civil* had de pretentie om alle belangrijke ogenblikken in het leven te regelen van de wieg tot het graf. Napoleon wilde zich graag meten met de invloedrijke wetgevende arbeid van Romeinse keizers. En inderdaad, nog steeds is het burgerlijk recht in grote delen van de wereld geënt op Napoleons project. Van deze nalatenschap was Napoleon zich terdege bewust.

Vanaf 1815 tot aan zijn dood in 1821 verbleef de voormalige Franse keizer op het Atlantische eiland Sint-Helena. Hier had hij alle tijd om na te denken over de impact van zijn heerschappij over Europa. Terecht voorspelde de voormalige keizer als banneling op het eiland: “*ce qui vivra éternellement, c’est mon Code civil*”.¹

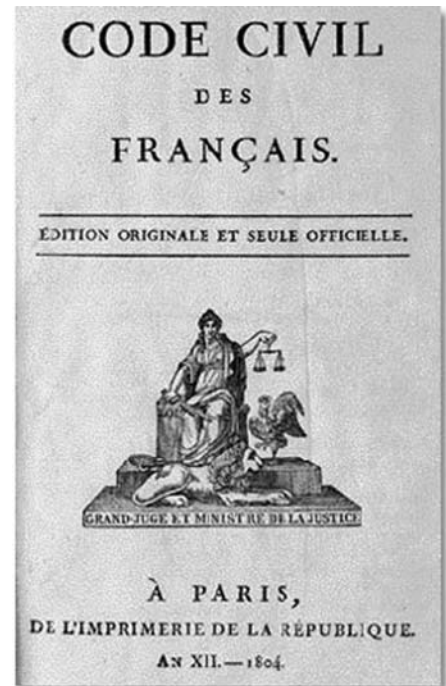
Een belangrijk onderdeel van de *Code civil* was het familierecht. Hier werden de verhoudingen vastgesteld tussen de staat en het gezin, maar vooral tussen de gezinsleden onderling. Juist het familierecht werd door de napoleonische bestuurders van groot belang geacht. De Franse Revolutie van 1789 had de maatschappij op zijn kop gezet want traditionele rolpatronen en machtsverhoudingen hadden ter discussie gestaan. Het credo ‘Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap’ moest doorklinken in de nieuwe ordening van de samenleving, dus ook in het recht. Vrouwen en kinderen, die tijdens het ancien régime vaak achtergesteld waren, werden door de revolutionairen nieuwe rechten toegekend. Een utopische toekomst leek in het ver-

schiet. Toch was het Frankrijk in de jaren na de politieke omwenteling slecht vergaan. Continue oorlog, de Jakobijnse terreur en hyperinflatie hadden het land weinig goeds gebracht. De idealen van 1789 waren langzamerhand in diskrediet geraakt en er werd verlangd naar een sterke man om de revolutie definitief af te sluiten. Toen de succesvolle generaal Napoleon Bonaparte in 1799 aan de macht kwam, begreep hij dat de codificatie van het burgerlijk recht noodzakelijk was om orde te scheppen en zijn macht te doen gelden. De legerleider meende dat alleen een rechtstreeks ingrijpen in het privéleven van de Fransen zou leiden tot een stabiele staat.

In dit artikel zal worden ingegaan op de gevolgen die de codificatie van het burgerlijk recht had voor de machtsverhoudingen binnen het gezin. Allereerst komt de Franse Revolutie aan bod en de gevolgen die zij had voor de ontwikkeling van het burgerlijk recht. Daarna zal ik het ideologische en politieke kader schetsen waarin de *Code civil* geplaatst moet worden. Voorts wordt ingegaan op het familierecht. Welke gevolgen had het nieuwe Burgerlijk Wetboek voor de verhoudingen binnen het gezin? In het bijzonder zal aandacht worden besteed aan de positie van vrouwen in de *Code civil* in relatie tot gezinshoofden en kinderen. Tot slot wordt de vraag gesteld of de juridische positie van vrouwen nu is verbeterd of verslechterd in de jaren rond 1800.

De Franse Revolutie en het recht

In prerevolutionair Frankrijk was geen sprake van uniform recht. Wel kende het land twee gebieden met eigen juridische tradities. In de *pays de droit écrit*, het gebied grofweg ten zuiden van de lijn La Rochelle-Genève, werd recht gesproken aan de hand van het Romeins recht. In het midden en noorden van het Franse koninkrijk lagen de *pays coutumiers* waar over het algemeen gewoonterecht (*coutumes*) van kracht was. Anders dan in de *pays de droit écrit* was dit recht aanvankelijk niet vastgelegd. De vele honderden *coutumes* vonden hun oorsprong in de ongeschreven gewoonten. Verder waren het

Bron: Bibliothèque nationale de France.

Titelblad van de originele *Code civil des Français* uit 1804.

huwelijk en gezinsleven zaken die ook tot het domein van de kerk behoorden. Zodoende was Frankrijk een mozaïek van rechtskringen en de juridische status van mannen en vrouwen kon regionaal behoorlijk uiteenlopen. Weliswaar werd in het midden van de zestiende eeuw een poging ondernomen om een *droit commun français* op te stellen maar dit mislukte omdat de rechtsgeleerden het niet eens konden worden of zij dit moesten doen aan de hand van het gewoonterecht of van de Romeinse bepalingen.²

Deze moeilijkheden bleven bestaan. Ofschoon de Franse revolutionairen in principe wilden komen tot nationale wetboeken, lukte het ook hen nooit om dit ideaal geheel te verwezenlijken. De drijvende kracht achter alle codificatieprojecten was de invloedrijke jurist Jean Jacques Régis Cambacérès. Onder zijn leiding vergaderde het *Comité de législation civile, criminelle et de féodalité* maandenlang, vaak van zeven uur 's ochtends tot elf uur 's avonds, over alle wetgeving. Zo ontwierp Cambacérès tussen 1793 en 1796 drie verschillende Burgerlijke Wetboeken. De achtenveertig juristen die samen het comité vormden hadden een enorme codificatietaak op zich genomen: de vele rechtskringen moesten tot een geheel >>

worden gesmeed. Omdat Cambacérés en zijn collega's de zaken zo grondig aanpakten, verliep de totstandkoming van de wetboeken behoorlijk traag.³ Hun ijver werd slechts ten dele beloond; geen van de ontworpen wetboeken werd ooit rechtsgeldig. Wel is het zo dat allerlei afzonderlijke wetten werden afgekondigd in het zogeheten *droit intermédiaire*. Zo zijn de gelijkheid voor de wet, adoptie, echtscheiding en scheiding van kerk en staat te danken aan het revolutionaire recht. Deze juridische erfenis zou zeer bestendig blijken te zijn, want veel elementen uit het *droit intermédiaire* hebben hun sporen nagelaten in de latere *Code civil des Français*.⁴

De ideologie achter de *Code civil*

Bijna tien jaar na de Revolutie ontbeerde Frankrijk nog altijd een Burgerlijk Wetboek. Toen generaal Bonaparte in november 1799 een greep naar de macht deed, was hij vastberaden om op korte termijn een uniform Burgerlijk Wetboek in te voeren. Hij zag dit als een absolute voorwaarde voor de versteviging van de nationale eenheid en van zijn macht. Om de codificatie te laten slagen, verlangde Napoleon in augustus 1800 dat een synthese gemaakt zou worden van eerdere ontwerpen. Vier juristen werden hiervoor verantwoordelijk gesteld. François-Denis Tronchet en Félix Bigot de Prémeneu kwamen beiden voort uit de Noord-Franse *coutume*-traditie. De *pays de droit écrit* werden in de codificatiecommissie vertegenwoordigd door Jean-Étienne-Marie Portalis en Jacques Maleville.

Om de ideologie achter de *Code civil* te begrijpen, kan niet worden voorbijgegaan aan de denkbeelden van Jean-Étienne-Marie Portalis. Enerzijds was Portalis een religieus man, geschoold in de middeleeuwse rechtsfilosofie. Anderzijds was hij beïnvloed door achttiende-eeuwse verlichte ideeën zoals die van Montesquieu. Zowel Montesquieu als Portalis waren gematigde denkers die een brug trachtten te slaan tussen christendom en verlichting. Zij hadden een groot vertrouwen in de menselijke rede en meenden dat rechtvaardigheid ontsproot uit de goddelijke ordening.⁵ Portalis getroostte zich grote moeite om een wetboek op te stellen dat een ideologisch kader zou bieden waarbinnen de keizer zijn positie kon rechtvaardigen. In deze ideologie bestond een nauwe band tussen de familie en de staat. Jean-Étienne-Marie Portalis maakte in zijn woordkeus veel gebruik van staatsrechtelijke termen wanneer hij over gezinnen sprak. Omgekeerd meende hij dat nationale eenheid haar oorsprong vond in huiselijke kring: “*c'est par la petite patrie, qui est la famille, que l'on s'attache à la grande*”.⁶ De bestuurder van dit ‘kleine vaderland’ was het mannelijke gezinshoofd, de chef van het ‘*gouvernement de la famille*’.⁷ Omgekeerd dienden bestuurders zich als goede vaders te gedragen: “*on a besoin que les pères soient de vrais magistrats, partout où le maintien de la liberté demande que les magistrats ne soient que des pères*”.⁸

Loyaliteit aan de Franse staat moest dus be-

ginnen bij loyaliteit aan het eigen gezin. Unificatie van het Franse volk stond voorop bij het opstellen van een nationaal Burgerlijk Wetboek en dat kon alleen wanneer de staat actief zou ingrijpen in het gezinsleven. De machtsverhoudingen binnen de staat dienden overeen te stemmen met die binnen het gezin. Dit idee – dat ik de *petite patrie*-gedachte noem – is een uiting van het dirigisme van de *Code civil*. Veel van de verscherpingen in het napoleontische familierecht kunnen worden toegeschreven aan deze denkbeelden.

De meeste tijdgenoten waren het eens dat de *Code civil des Français* een meesterwerk in

Litho van Jean Jacques Régis Cambacérés, een van de invloedrijkste juristen in de revolutionaire en napoleontische tijd. Ingekleurde litho naar een portret van de hand van Eustache Maurin.

met terugwerkende kracht (weliswaar tot 14 juli 1789) twee rechten verleende waarmee hun juridische status gelijk werd aan die van reguliere kinderen. Ten eerste mochten zij volledig aanspraak maken op de nalatenschap van hun vader, waarbij hun erfdeel gelijk was aan dat van geëchte kinderen. Ten tweede werd hen toegestaan om na te gaan van wie zij afstamden. Vooral dit laatste punt zorgde voor veel ophef. Daarom werden vanaf 1795 door middel van enkele juridische kunstgrepen de rechten van ‘natuurlijke kinderen’, zoals deze kinderen eufemistisch genoemd werden, met terugwerkende kracht beperkt. Vanaf die tijd konden en-

Bron: <https://commons.wikimedia.org>

helderheid en precisie was. Inhoudelijk viel er meer op af te dingen. Napoleon en zijn bestuurders waren aan de macht gekomen met de belofte de revolutie tot een goed einde te brengen, maar zij mochten haar niet volledig terugdraaien. Deze complexe relatie tussen Napoleon en de Franse Revolutie had zijn doorwerkingen in het nieuwe wetboek, dat op enkele punten de verworvenheden van de Revolutie consolideerde. Het garandeerde gelijkheid voor de wet en de scheiding van kerk en staat: zaken als het huwelijk en de burgerlijke stand waren voorgoed aan de kerkelijke invloedsfeer onttrokken. Nochtans was het wetboek op sommige punten ronduit in tegenspraak met de revolutionaire beginselen. Napoleons dirigisme straalde door in veel van de wetsartikelen. Zo werden de vrijheden van minderjarigen en vrouwen ernstig beknot ten gunste van het hoofd van het gezin, evenals die van arbeiders ten gunste van hun werkgevers.⁹

Moeders, vaders en kinderen

Punt van discussie was wat men in Frankrijk ‘*la condition des enfants naturels*’ noemde: waaruit bestonden de rechten van buitenechtelijke kinderen? Deze bastaarden, zoals ze in de volksmond werden genoemd, waren vanouds achtergesteld bij wettige kinderen. De kerk erkende deze kinderen bijvoorbeeld niet en zij konden moeilijk klimmen op de sociale ladder. Hieraan kwam een eind met de revolutionaire wetgeving van 2 november 1793 die bastaarden

kel natuurlijke kinderen wier vader tussen juni en november 1793 gestorven was een deel van de erfenis claimen.

Hoe werd dit in de *Code civil* geregeld? Aanvankelijk waren de opstellers van de *Code civil* tamelijk coulant. In de oorspronkelijke bepalingen was opgenomen dat in de geboortakte de naam van de vader werd gezet die de moeder opgaf. Dit schokte enkele conservatieve leden van het tribunaat die in 1801 en 1802 het wetboek bespraken. Om de geboorte van onechte kinderen te ontmoedigen en de macht van de vader te verstevigen, stonden zij erop de moeders dit recht te ontnemen. Enkel wilden het vrouwen zelfs expliciet verbieden om een naam te noemen. Zover kwam het niet, maar de *Code civil* zweeg over het recht van vrouwen om een vader aan te wijzen.¹⁰ Bovendien wilde Bonaparte de rechten van onechte kinderen verder inperken. Hij was een tegenstander van het recht van kinderen om hun afstamming te bewijzen. *Pater est, quem nuptiae demonstrant*, was de Romeinsrechtelijke zinsnede die aangehaald werd: van elk kind dat binnen het huwelijk geboren wordt, moet worden aangenomen dat de echtgenoot de vader is. Het was immers onmogelijk om medisch na te gaan wie de vader werkelijk was. Napoleon verklaarde dat met elke poging het vaderschap te weerleggen de autoriteit van het gezinshoofd werd aangetast. Het zou alleen maar aanleiding geven tot kinderlijke en vrouwelijke ongehoorzaamheid.¹¹

Zodoende kende de *Code civil* een reeks zeer beperkende wetsartikelen. Kinderen die voortkwamen uit incestueuze of overspelige relaties mochten niet worden erkend. Zelfs wanneer bastaarden wel erkend werden (buiten het huwelijk) ontvingen zij niet dezelfde rechten als 'gewone' kinderen. Daarmee was het eerste voorrecht (recht op bezit) deels tenietgedaan. Het tweede voorrecht, het recht om de eigen afstamming te bewijzen, werd in artikel 340 van de *Code civil* verboden: "*La recherche de la paternité est interdite. Dans le cas d'enlèvement, lorsque l'époque de cet enlèvement se rapportera à celle de la conception, le ravisseur pourra être, sur la demande des parties intéressées, déclaré père de l'enfant.*" Zoals het artikel laat zien, gold het verbod op het onderzoek naar vaderschap niet wanneer het een 'ontvoering' (*enlèvement*) betrof. Maar dan moest de aangerande vrouw wel aannemelijk maken dat het tijdstip van de conceptie en de verkrachting – waarop de redactie met het eufemisme 'ontvoering' feitelijk doelde – samenvielen. Dit wilde nog niet zeggen dat de verkrachter als de vader aangewezen moest worden, zoals Cambacérés tijdens de besprekingen had geopperd. Napoleon was hier erg tegen. In plaats van het erkennen van het eventuele kind moest een geldboete volstaan, hetgeen in de *Code pénal* kon worden geregeld.¹²

De wijze waarop men dit alles beargumenteerde was opmerkelijk. Was de wet die de Franse volksvertegenwoordiging aanvankelijk aannam een bekroning van de vrijheid en gelijkheid van onwettige kinderen, de napoleontische wetten keerden zich juist tegen deze gelijkheid. Kinderen die buiten het huwelijk geboren waren, zouden niet onder het burgerlijk recht vallen maar onder het natuurrecht. Bastaarden vielen daarom buiten de invloedssfeer van de staat en dus mocht de wetgevende macht hen niet gelijk stellen aan wettige kinderen. Al met al is dit een goed voorbeeld van het eclectische karakter van de *Code civil*. Zolang het wetgevers uitkwam, beleden zij revolutionaire principes, maar wanneer deze niet strookten met hun politieke doelstellingen bleken zij vrij eenvoudig een tegengesteld standpunt te kunnen innemen.

Desalniettemin mag niet vergeten worden dat de status van bastaarden in de *Code civil* sterk verbeterd was in vergelijking met de periode vóór 1789. Het Franse wetboek zorgde ervoor dat ook onechte kinderen een zekere mate van rechtsbescherming genoten. Zij vielen onder hetzelfde burgerlijk recht en hen werden geen andere beperkingen opgelegd, zoals bijvoorbeeld een verbod op het uitoefenen van bepaalde ambten. En zolang de kinderen niet het resultaat waren van incest of overspel konden zij alsnog geëcht worden door middel van een huwelijk, waarmee ze dezelfde rechten kregen als wettige kinderen.¹³ Alleenstaande moeders kregen dankzij de *Code civil*, als zij niet (opnieuw) trouwden, de zeggenschap over hun kinderen, maar de verwekker van hun onwettige kind werd door de napoleontische wetgeving beschermd. Die hoefde

zich geen zorgen te maken dat hij later alsnog moest bijdragen aan de opvoeding van zijn biologische kinderen.

De vaderlijke macht

Alle bepalingen in de *Code civil* over 'natuurlijke kinderen' waren erop gericht het 'vreemde' buiten de familie te houden en het gezag van het gezinshoofd te versterken. Dit is evenzeer te zien in het hoofdstuk *puissance paternelle*. Ten tijde van de Franse Revolutie was het gezin 'gedemocratiseerd', wat wil zeggen dat de positie van vaders ter discussie werd gesteld. Zo kwam in 1790 een einde aan het recht

stond de vader vrij om een zogeheten *conseil spécial* aan te wijzen. De moeder werd dan verplicht om deze door haar overleden echtgenoot aangewezen personen om advies te vragen.

Een ander belangrijk punt was het concept meerderjarigheid. Het belang van deze bepalingen was groot wat zij stelden vast wanneer de ouderlijke macht eindigde en kinderen handelingsbekwaam werden. Aangezien daarmee een eind kwam aan het door de *Code civil* zo gewaardeerde gezin, laat het zich raden dat het wetboek hier uitgebreid op inging. De meerderjarigheidsgrens was ook belangrijk aangezien deze direct invloed had op de politieke

Bron: Collectie Atlas van Stolk, Rotterdam.

Detail van een spotprent uit 1806, door de Engelsman S. Knight. De keizer wordt voorgesteld als een almachtige god die Europa naar zijn hand zet. In deze karikatuur bombardeert hij zijn broer Louis tot koning van Holland: "I agree to the request. I proclaim Prince Louis King of Holland. You Prince! reign over this People".

van vaders om een ongehoorzaam kind op te laten sluiten. Voortaan moesten familieleden, in samenspraak met burens en kennissen, bemiddelen in conflicten tussen vader en kind.¹⁴ Als reactie op deze revolutionaire praktijk wilden de napoleontische juristen het 'natuurlijke' gezag van de gezinshoofden opnieuw verstevigen ten koste van de rechtspositie van vrouwen en kinderen. Om te beginnen kwamen er uitgebreide bepalingen voor de herinvoering van het vaderlijke voorrecht om ongehoorzame kinderen tot zestien jaar op te sluiten.¹⁵ Het Franse wetboek bepaalde verder dat de vader de volledige zeggenschap had over zijn kinderen, en dat hij de bezittingen van zijn kinderen beheerde. Wanneer één van de ouders stierf, verkreeg de ander automatisch de voogdij, maar het

participatie van burgers. Hoe langer twintigers als minderjarig konden worden beschouwd des te langer had de familie invloed op hen. Via de familie had de staat zo weer grip op de minderjarigen. Het individu, de familie en de staat vormden zo een drieëenheid. In de *Code civil* was de meerderjarigheid vastgesteld op 21 jaar. Deze meerderjarigheidsgrens was van revolutionaire oorsprong. Een decreet van 20 september 1792 had bepaald dat voortaan alle Fransen ouder dan 21 jaar als volwassenen moesten worden beschouwd. Hier koos de redactie dus voor het behoud van de revolutionaire wetgeving, maar er moet benadrukt worden dat aan de macht van de vaders nauwelijks getornd werd. Ook meerderjarige kinderen bleven in veel opzichten verantwoordelijk >>

schuldig aan hun vader. Slechts wanneer de vader was overleden, telde de mening van moeder mee.

Huwelijk en echtscheiding

Wat het huwelijk nog altijd tot een belangrijk instituut maakt, is dat het de basis vormt voor een erkende samenlevingsvorm die een langdurige economische, juridische en sociale eenheid voortbrengt: het gezin. In de achttiende eeuw woedde er een debat over de precieze aard van het huwelijk. Zuiver rationeel kon de echtverbintenis beschouwd worden als een overeen-

digweg als een contract tussen een man en een vrouw. Deze overeenkomst werd gesloten op basis van gelijkwaardigheid. Het kerkelijk huwelijk gold voortaan als een privézaak en was vanuit de staat gezien niet rechtsgeldig. Met deze deconfessionalisering werd een dubbele slag toegebracht aan de macht van de katholieke kerk: behalve het verlies van invloed werd de Franse bevolking ook nog eens onderhevig aan ‘protestantse’ wetgeving.¹⁶ De geestelijkheid was in de praktijk dan ook weinig bereidwillig om alle macht klakkeloos aan de staat af te staan.

graag met de tuinbouw. Zoals een appelboer de eigenaar was van zijn akker, zo was de man eigenaar van zijn vrouw. Die baarde immers zijn kinderen, net zoals de boer de vruchten kon plukken van zijn appelbomen. Om diezelfde reden stonden de napoleontische bestuurders zeer sceptisch tegenover het meisjesonderwijs. Dit druiste tegen hun gedachtegoed in. Wanneer meisjes thuis bleven, zo meende Napoleon, zouden zij door hun moeders kunnen worden voorbereid op het toekomstige huwelijksleven. “*Le mariage est toute leur destination*”, aldus de keizer.¹⁸

Aangezien in het revolutionaire recht het huwelijk verworden was tot een contract kon het ook worden opgezegd net als ieder ander contract. Een van de meest controversiële zaken in het wetboek was dan ook de vaststelling van het recht op echtscheiding – een controversie die verband hield met de scheiding tussen kerk en staat. De instandhouding van deze scheiding, waaraan lange tijd een grote waarde gehecht werd, speelde een belangrijke rol in het behoud van de Franse echtscheidingswetgeving. Van de revolutionaire echtscheidingswet uit 1792 werd veelvuldig gebruik gemaakt. Het huwelijk kon op drie manieren beëindigd worden. Ten eerste was het mogelijk om bij wederzijdse instemming te scheiden. In dat geval konden echtelieden hun huwelijksovereenkomst vrij eenvoudig laten ontbinden. Ten tweede kon onverenigbaarheid van karakters worden aangevoerd als reden tot echtscheiding. Een van de echtgenoten kon echtscheiding aanvragen zonder dat de andere werd gehoord. En ten slotte stonden er in de wet zeven vastgestelde redenen voor echtscheiding, onder meer verlating, mishandeling, het begaan van ernstige misdaden en krankzinnigheid van de partner.¹⁹

Als gevolg van deze regeling had echtscheiding in Frankrijk een enorme vlucht genomen. Schattingen wijzen uit dat tussen de uitvaardiging van de wet in 1792 en de implementatie van de *Code civil* in 1804 circa veertigduizend Franse echtparen hun huwelijk lieten ontbinden, onder wie zeker dertien duizend koppels uit Parijs.²⁰ Ter vergelijking: in dezelfde tijd werden er in de hoofdstad vijfenvijftigduizend huwelijken voltrokken. Bovendien bleek dat het aantal echtscheidingen op verzoek van de vrouw zeer groot was, als gevolg van een wet van 23 april 1793 die het mogelijk had gemaakt om zeer eenvoudig echtscheiding aan te vragen wanneer de echtelieden al een half jaar van tafel en bed gescheiden waren. In de ogen van tijdgenoten leidde dit tot een “*polygamie successive*”, om de Franse minister van binnenlandse zaken in 1796 te citeren.²¹ En hoewel de echtscheidingswet van 23 april 1793 na enkele jaren werd afgeschaft, bleef de wet van 20 september 1792 van kracht tot de voltooiing van de *Code civil* – twaalf jaar later!²²

De napoleontische wetgeving was in belangrijke mate een reactie op de vermeende losbandigheid van de revolutionaire tijd. Men zag het potentiële gevaar van echtscheiding voor de maatschappij. Maar voor de opstellers van de *Code civil* was een terugkeer naar de oude situ-

Portret van Jean Étienne Marie Portalis (1745-1807), één van de vier opstellers van de *Code civil*.

Bron: <http://commons.wikimedia.org>.

komst tussen (om het revolutionaire jargon te bezigen) een burger en een burgeres. Vanuit deze natuurrechtelijk geïnspireerde visie was het huwelijk gespeend van enig spiritueel element. De traditionele katholieke leer stelde daarentegen dat het huwelijk een van de zeven sacramenten was, wat wil zeggen dat het een gewijde handeling was die de mens Jezus' genade kon verschaffen. De protestantse kerken namen een tussenpositie in door het huwelijk te beschouwen als een inzegening van een burgerlijke verbintenis.

Tot aan de stichting van de Franse republiek waren huwelijksvoltrekkingen in Frankrijk uitsluitend een zaak van de kerkelijke overheid. Wel bestond sinds 1787 een burgerlijk huwelijk voor protestanten die tot die tijd niet legaal in het huwelijk konden treden. Met de invoering van het burgerlijk huwelijk voor katholieken, op 20 september 1792, kwam het in Frankrijk tot een volledige secularisering van huwelijken, maar in feite betrof het een algemene toepassing van de wet uit 1787. De Franse revolutionairen beschouwden het huwelijk eenvoud-

De redacteurs van de *Code civil* waren van mening dat het huwelijk van oorsprong een biologisch gegeven was dat in latere tijden door de kerk moest zijn toegeëigend. Het natuurlijke huwelijk dat de redacteurs beoogden, moest het lichamelijke overstijgen: lust bracht man en vrouw weliswaar tot elkaar, maar de liefde vormde de ware basis voor een bestendig contract tussen toekomstige echtelieden.¹⁷ Bovenal benadrukte de redactie de morele en sociale aspecten van het huwelijk; het was een ‘samenleving’ tussen man en vrouw die van groot belang was voor de hele samenleving. Het was een soort kweekvijver van de staat – en bovendien een rechtshandeling die door de Schepper zelf zou zijn ingesteld.

Ondanks deze mooie woorden betekende de napoleontische huwelijkswetgeving het einde van het revolutionaire huwelijk dat was gebaseerd op de gelijkwaardigheid van man en vrouw. Met het huwelijk kreeg de bruidegom vrijwel volledige zeggenschap over zijn bruid. De inferioriteit van de getrouwde vrouw stond buiten kijf. Napoleon vergeleek het huwelijk

Deze Engelse spotprent door James Gillray uit 1799, getiteld "Exit liberté a la François! or Buonaparte closing the farce of Egalité", toont Napoleons macht-greep van 18 brumaire. Deze coup maakte inderdaad een eind aan de égalité die bij aanvang van de Franse Revolutie gepropageerd werd. Bonaparte moest de revolutie consolideren door haar meest progressieve hervormingen – zoals de toegenomen rechten voor Françaises – terug te draaien.

Bron: <http://commons.wikimedia.org>

atie ook uit den boze. Kerk en staat waren inmiddels officieel gescheiden en het stond burgers vrij elke religie te belijden. Een tussengeweg, waarbij de overheid gestaag haar gezag inzake echtscheiding deed gelden, was gewenst.²³ Bovendien zag Portalis in dat echtscheiding in enkele gevallen een remedie was tegen ongelukkige huwelijken, en daarom van nut kon zijn zowel voor de echtelieden als voor de gehele maatschappij.²⁴

De redactie van de *Code civil* was zeer terughoudend wat echtscheiding betreft, alleen in uitzonderlijke gevallen mochten gebrouilleerde echtgenoten op deze noodgreep terugvallen. In de *Code civil* werd er daarom voor gekozen om echtscheiding toe te staan zonder de wet uit 1792 na te volgen. Onverenigbaarheid van karakters kon niet meer worden aangevoerd bij het aanvragen van een echtscheiding. Vervolgens was er de echtscheiding bij wederzijds goedvinden die, vooral omdat Napoleon zich hiervoor had ingezet, wel werd behouden in de *Code civil*. Wanneer het echtelijk samenleven onhoudbaar werd, moesten de man en vrouw de mogelijkheid behouden samen een einde te maken aan de huwelijkse band. Maar echtscheiding was geen eenvoudige juridische procedure. De echtgenoot in kwestie moest bijvoorbeeld minstens 25 jaar oud zijn, en zijn vrouw minstens 21 jaar. Het huwelijk diende ten minste twee jaar eerder te zijn gesloten, maar na het twintigjarig jubileum was echtscheiding niet meer toegestaan. Bovendien moesten alle levende ouders en nakomelingen toestemmen in de scheiding. Daarna volgde een lange gang langs rechters en notarissen om de verdere juridische gevolgen te bepalen.

De wet uit 1792 onderscheidde zeven vast-

gestelde redenen die tot echtscheiding konden leiden. Deze werden in de *Code civil* teruggebracht tot drie: de veroordeling voor een ernstige misdaad, ernstige verkwesting, krenking of mishandeling en overspel. Dit wilde niet zeggen dat de echtscheiding vanzelfsprekend werd goedgekeurd, want de rechters mochten deze begrippen naar eigen goeddunken interpreteren. Vooral overspel zou het belangrijkste motief voor echtscheiding worden. Maar overspel betekende voor mannen iets anders dan voor vrouwen. De echtgenoot kon zonder meer scheiden van een overspelige vrouw. Alleen in het geval dat de gehuwde man in zijn eigen huis overspel pleegde, werd deze daad geclasseerd als een wettige reden om echtscheiding aan te vragen. Wanneer de man buitenshuis aan zijn gerief kwam, kon zijn echtgenote dit dus niet aanvoeren als wettige reden om te scheiden.

Naast echtscheiding bestond de mogelijkheid tot separatie, oftewel de scheiding van tafel en bed. Scheiding van tafel en bed was in Frankrijk met de wet van 20 september 1792 officieel verboden. Daar was ook weinig reden toe gezien het relatieve gemak waarmee men vanaf die tijd kon scheiden. Voor die tijd was de situatie omgekeerd: echtscheiding werd niet toegestaan, terwijl separatie onder strikte voorwaarden wel mogelijk was. Wanneer ernstige mishandeling, voortdurend overspel, pogingen tot moord of andere vormen van haat en nijd de echtelieden uiteen dreven, konden vrouwen bij de wereldlijke overheid een aanvraag indienen tot *séparation de corps et de biens*. Mannen werden geacht zich op eigen wijze van een lastige echtgenote te ontdoen, bijvoorbeeld door haar te verlaten of haar in een klooster te stop-

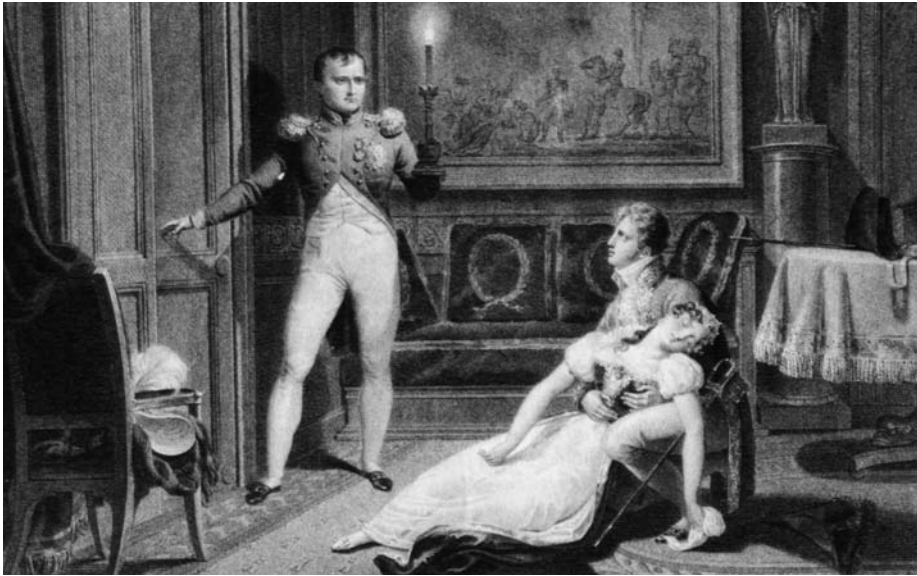
pen. Mocht de echtgenoot aantoonbaar kwistig met zijn geld zijn omgegaan of was hij veroordeeld voor een misdaad dan kon de vrouw ervoor kiezen alleen een scheiding van goederen aan te vragen.²⁵

Geheel in lijn met de wetgeving van 20 september 1792 waren de opstellers van de *Code civil* tegen separatie. In hun eerste opzet was alleen echtscheiding opgenomen. Onder druk van eerste consul Bonaparte veranderde dit. Een voordeel was, zo meende Napoleon, dat men uit respect voor het geloof een scheiding van tafel en bed kon aanvragen. Zo zou men zonder het huwelijkssacrament te schenden toch de positieve gevolgen van een scheiding kunnen ondervinden. Omdat een dergelijke regeling zou kunnen leiden tot verschillende onrechtmatigheden werden hoge eisen aan separatie gesteld. Een ontrouwe vrouw zou immers getooid met de naam van haar echtgenoot het bed kunnen induiken met andere mannen. In het ergste geval kon ze onechte kinderen te wereld brengen die tot de familie van haar man zouden gaan behoren – een ernstige aantasting van het 'kleine vaderland'. Om die reden werd overspel nadrukkelijk uitgesloten als wettige reden tot een scheiding van tafel en bed.²⁶

De *Code civil*: revolutionair of reactionair?

Het is frappant dat de Franse Revolutie, die moest zorgen voor vrijheid, gelijkheid en broederschap, uiteindelijk uitmondde in een dictatoriaal regime dat allerm minst streefde naar een egalitaire maatschappij. Het ideaal van het 'kleine vaderland' lijkt een goede verklaring te bieden voor de verslechtering van de juridische >>

Gravure "Divorce de Napoléon et Joséphine" door Charles Chasselat, circa 1840. In deze prent vertelt Napoleon Bonaparte zijn vrouw Joséphine de Beauharnais dat hij voornemens is van haar te gaan scheiden omdat zij hem geen kinderen kan schenken. Napoleon en Joséphine waren getrouwd van 1796 tot 1809.

Bron: <http://commons.wikimedia.org>

positie van vrouwen in het begin van de negentiende eeuw. Gezaghebbende juristen als Tronchet en Portalis droegen dit familie-ideaal uit en wisten het te verzoenen met het katholieke geloof en het revolutionaire verleden. De zeer strenge wetten in de *Code civil* waren in belangrijke mate een reactie op de Franse Revolutie. Zodoende heeft de *Code civil* op veel punten grote macht gegeven aan mannen in het algemeen en vaders in het bijzonder. Zij waren de peilers waarop de keizer en de napoleontische bestuurders hun rijk wilden bouwen. Wanneer vrouwen en kinderen gehoorzaam blijven aan de gezinshoofden, is de maatschappelijke rust gewaarborgd.

Toch is het niet houdbaar om de gehele *Code civil* terug te voeren op deze denkbeelden. Naast Tronchet en Portalis waren vele anderen betrokken bij de totstandkoming van het wetboek. De voormalige revolutionair Camabacérès, de man van het *droit intermédiaire*, leidde veel van de discussies over de *Code civil* en kon zodoende aanzienlijke delen van het revolutionaire recht in het nieuwe wetboek integreren, en uiteraard heeft ook de keizer zijn stempel gedrukt op het wetboek. Napoleon zelf is gedurende de beraadslagingen over het wetboek minder strikt geweest in zijn afwijzing van het revolutionaire verleden dan de conservatieve juristen. Het was hem vooral te doen om het vergroten van zijn eigen macht, ten koste van de kerk en individuele burgers. De *Code civil* kan met recht een pregnante uiting van Napoleons dirigistische beleid genoemd worden. Onder zijn bewind kwam dan ook wetgeving tot stand die verre gaande staatsingrepen mogelijk maakte.

Dit roept de vraag op of Napoleon de ideeën van Tronchet en Portalis over vrouwen heeft gedeeld. Het staat vast dat de keizer uitermate dubbelzinnig stond tegenover vrouwen. De Israëliëse psycholoog Avner Falk heeft in de door hem geschreven 'psychobiografie' *Napoleon against himself* de levensloop van Bonaparte aan een psychoanalyse onderworpen. De kern van Falks betoog is dat Napoleon vanaf

zijn vroege jaren een ambivalente relatie heeft gehad met vrouwen in het algemeen en met zijn moeder in het bijzonder. Napoleons gemengde gevoelens ten opzichte van zijn moeder waren het resultaat van het feit dat zijn moeder liever een meisje had gewild. Kleine 'Napoleone' werd door zijn moeder als een meisje behandeld en verwaarloosd in vergelijking tot zijn broers. Sommige psychologen achten het aannemelijk dat deze ervaringen hebben geleid tot Napoleons vrouwonvriendelijke optreden. Tegelijkertijd wijst Falk erop dat Napoleon zwakkere gezinsleden met zijn wetboek heeft willen beschermen. Jonge vrouwen mochten niet zomaar worden uitgehuwelijkt en kinderen moesten beschermd worden tegen ouderlijk misbruik.²⁷

De *Code civil* is kortom een complex document dat niet eenduidig te interpreteren valt. Bekeken vanuit het perspectief van de Franse revolutie was de napoleontische wetgeving bijzonder repressief, maar vergeleken met het ancien régime was het wetboek een enorme vooruitgang. De rechtspositie van vrouwen en kinderen was sterker dan vóór 1789. Hun rechten waren voortaan in heel Frankrijk gelijk. Bovendien was de macht van de kerk gebroken: alleen de staat mocht zich via de *Code civil* met het gezinsleven bemoeien. Autoritair én liberaal: de *Code civil* is het schoolvoorbeeld van de napoleontische politiek. ///

Noten:

- Charles Jean François Tristan de Montholon, *Histoire de la captivité de Ste-Hélène, tome premier*. Brussel, 1846, p. 401.
- Jean-Louis Halpérin, *L'impossible Code civil*. Parijs, 1992, pp. 30-31.

- Philippe Sagnac, *La législation civile de la Révolution française (1789-1804): essai d'histoire sociale*. Parijs, 1971, pp. 48-50.
- Joseph Goy, 'Code civil', in: François Furet en Mona Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française. Institutions et créations*. Parijs, 1992, pp. 133-152 en pp. 140-141.
- René Foqué, 'De codificatie van het recht en het einde van de revolutie. Portalis en Sieyès', in: F. Stevens, *Revolutie en recht*. Brussel, 2000, pp. 111-140 en pp. 119-121.
- J.-E.-M. Portalis, 'Discours préliminaire', in: P.A. Fenet, *Naissance du Code civil: la raison du législateur*. Parijs, 1989, p. 90.
- Portalis, 'Discours préliminaire'..., p. 73.
- Portalis, 'Discours préliminaire'..., p. 57.
- Annie Jourdan, *L'empire de Napoléon*. Parijs, 2000, pp. 234-235.
- Crane Brinton, *French Revolutionary Legislation on Illegitimacy, 1789-1804*. Cambridge, 1936, pp. 43-45 en pp. 48-49.
- Eckhard Maria Theewen, *Napoléons Anteil am Code civil*. Berlijn, 1991, pp. 151-152.
- Theewen, *Napoléons Anteil am Code civil*. Berlijn, 1991, p. 162.
- Jean-Louis Halpérin, 'Le droit privé de la Révolution: héritage législatif et héritage idéologique', in: *Annales historiques de la Révolution française* 328 (2002) 2, pp. 135-151 en pp. 141-142.
- Jacques Poumarède, 'L'invention de la démocratie domestique', in: Raymonde Monnier, *Citoyen et citoyenneté sous la Révolution française: actes du colloque international de Vizille 24 et 25 septembre 2004*. Parijs, 2006, pp. 237-244 en p. 238.
- In dit artikel heb ik verwijzingen naar de precieze wetsartikelen in de *Code civil* achterwege gelaten. Wie daarin geïnteresseerd is verwijs ik naar hoofdstuk vier van Martijn van der Burg, *Nederland onder Franse invloed. Culturele overdracht en staatsvorming in de napoleontische tijd, 1799-1813*. Amsterdam, 2009.
- Sagnac, *La législation civile...*, pp. 254-255.
- Portalis, 'Discours préliminaire'..., pp. 53-55.
- Jacques Godechot, *Les institutions de la France sous la Révolution et l'Empire*. Parijs, 1951, p. 637.
- Halpérin, Jean-Louis, *L'impossible Code civil*. Parijs, 1992, p. 149.
- Halpérin, Jean-Louis, *L'impossible Code civil...*, p. 192.
- Marcel Garaud en Romuald Szramkiewicz, *La Révolution française et la famille*. Parijs, 1978, pp. 87-89.
- Halpérin, Le droit privé de..., p. 140.
- James F. Traer, *Marriage and the Family in Eighteenth-Century France*. Ithaca en Londen, 1980, p. 168.
- Portalis, 'Discours préliminaire'..., pp. 61-63.
- Julie Hardwick, 'Seeking Separations: Gender, Marriages, and Household Economies in Early Modern France', in: *French Historical Studies* 21 (1998) 1, pp. 157-180 en pp. 158-161.
- Theewen, *Napoléons Anteil am Code civil...*, pp. 149-150.
- Avner Falk, *Napoleon Against Himself: a Psychobiography*. Charlottesville, 2007, p. 89 en p. 214.

Martijn van der Burg (1980) is als onderzoeker werkzaam bij de Universiteit Leiden. Hij promoveerde in 2007 aan de Universiteit van Amsterdam op een proefschrift over de culturele overdracht tussen Nederland en Frankrijk in de napoleontische tijd. Begin dit jaar verscheen de handgeschiedte van zijn proefschrift 'Nederland onder Franse invloed' bij uitgeverij De Bataafsche Leeuw.

Carla van Boxtel

In deze nieuwe vaste rubriek brengt *Historica* een onderzoeker voor het voetlicht die vanuit haar of zijn discipline reflecteert over de (mogelijke) meerwaarde om te werken vanuit een genderperspectief. Op de *Historica* pagina van de website van de VVG kan u reacties op deze rubriek posten. Op die manier willen *Historica* en de VVG actief het wetenschappelijke én publiek debat rond genderonderzoek stimuleren. De eerste in rij is Carla van Boxtel, die op 20 februari haar oratie hield aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, waar ze sinds 1 juli 2008 werkt als bijzonder hoogleraar Historische Cultuur en Educatie. Een gesprek over de achtergronden en de uitdagingen van haar interdisciplinaire onderzoek, en over de rol van gender in het geschiedenisonderwijs.

/ Susan Hogervorst /

Nee, ze had niet altijd al de ambitie om hoogleraar te worden. Het gaat haar vooral om het onderzoek doen, om het bezig zijn met relevante dingen. Maar de voordelen van het hooglerarschap zijn direct merkbaar: “Je wordt gehoord, je wordt uitgenodigd voor allerlei panels en symposia. Dat werkt stimulerend, en scherpt je gedachten. En het laat zien dat men belangrijk vindt wat je doet.”

Erfgoededucatie

Van Boxtel bekleedt gedurende vier jaar de wisselleerstoel van het Centrum voor Historische Cultuur (CHC), een onderzoekscentrum dat zich richt op de studie naar de wetenschappelijke en de niet-wetenschappelijke omgang met het verleden. De leerstoel wordt mede gefinancierd door Erfgoed Nederland, de stichting die de zeer uiteenlopende Nederlandse erfgoedsector overkoepelt. De focus van de leerstoel voor de komende tijd is dan ook erfgoededucatie, wat meteen het actuele, gepolitiseerde kader aangeeft waarbinnen van Boxtel haar onderzoek zal verrichten. Geschiedenisonderwijs en erfgoed zijn immers kernpunten in het Nederlandse debat over de nationale identiteit, geconcretiseerd in de historische canon en het Nationaal Historisch Museum.

“Dat is soms wel lastig. Dan merk je hoe groot de kloof is tussen de discussie zoals die gevoerd wordt en de praktijk van het geschiedenisonderwijs. Ik zie zoveel naïviteit; lang niet alles wat men wil is in de onderwijspraktijk te realiseren. Maar die publieke aandacht is uiteraard ook spannend. Je krijgt de kans om met heel veel mensen te spreken over doelen en aanpak van geschiedenisonderwijs en erfgoededucatie, dat is heel verrijkend.” Maar zit men in die debatten wel te wachten op jouw genuanceerde verhaal? “Soms lijkt het van niet. Maar daarom is het juist zo belangrijk dat er nu zo’n leerstoel is in Nederland, zodat we uitspraken

kunnen doen die meer gebaseerd zijn op onderzoek. Want er wordt zoveel geroepen.”

Lastig is soms ook het onderscheid tussen erfgoed en geschiedenis. “Erfgoed heeft te maken met alle materiële en immateriële sporen uit het verleden, waarvan we het waardevol

paald gebied, en met het verleden daarvan. Dat wil echter niet zeggen dat identiteit binnen geschiedenisonderwijs geen enkele rol speelt.

“Ergens wringt het wel. De voornamelijk hedendaagse benadering van het verleden zoals die binnen erfgoededucatie centraal staat, kan het historisch redeneren belemmeren. Ook veel geschiedenisleraren zien dat. Maar juist binnen het onderwijs heeft erfgoed ook een grote kracht. Het kunnen laten zien van voedselbonnen uit de Tweede Wereldoorlog, of erop uit gaan met je klas om je leefomgeving met andere ogen te bezien is didactisch heel sterk.”

Het zijn dus twee elkaar gedeeltelijk overlappende genres van omgaan met het verleden, die elkaar nodig hebben om zichzelf te definiëren. Theoretisch zijn de verschillen groot, maar in de praktijk van het onderwijs lopen beide genres door elkaar. Via de studie naar de onder-

vinden om door te geven aan een volgende generatie.” Erfgoed is bovendien sterk verbonden met een bepaalde geografische setting; lokaal, regionaal, nationaal of zelfs mondiaal. Het gaat bij erfgoed misschien duidelijker dan bij geschiedenis dus ook om een binding met een be-

wijspraktijk kunnen de theoretische verschillen dus mogelijk worden genuanceerd. “Het gaat er vooral om hoe er binnen het geschiedenisonderwijs op een zinvolle manier gebruik kan worden gemaakt van erfgoed. En andersom, hoe binnen erfgoededucatie historisch redene- >>

ren kan worden geïntegreerd, zodat het niet uitsluitend om een hedendaags perspectief op het verleden gaat. Maar dat er ook aandacht is voor het inleven in de historische context, voor het nadenken over continuïteit en verandering en over oorzaken en (onbedoelde) gevolgen van gebeurtenissen, dat het niet alleen tot het lokale beperkt blijft. Onderzoek naar de relatie tussen geschiedenisonderwijs en erfgoededucatie is uiteindelijk voor beide disciplines relevant.”

Het eerste succes is al binnen: de honorering van een onderzoeksaanvraag bij NWO die van Boxtel deed samen met Maria Grever, directeur van het eerder genoemde CHC. Binnen dit nieuwe project, getiteld *Heritage Education, Plurality of Narratives and Shared Historical Knowledge*, zal van Boxtel naast haar onderwijstaken en andere werkzaamheden als hoogleraar één van de twee promovendi begeleiden die aan het project gaan werken en samen met projectcoördinator Maria Grever een synthese schrijven van de onderzoeksresultaten, die mede gebaseerd zullen zijn op concreet onderzoek in de klas. Lesmateriaal wordt geanalyseerd om goede praktijkvoorbeelden in kaart te brengen waarin erfgoededucatie en geschiedenisonderwijs elkaar versterken. Daarnaast wordt onderzocht hoe leerlingen vanuit verschillende referentiekaders door onderwijs

“ Een vanzelfsprekend oog voor de diversiteit van het verleden zelf én van degenen die het over verleden moeten leren, dat is waar het uiteindelijk om gaat. ”

over erfgoed tot meer gedeelde kennis komen. Daarbij gaat het ook, maar niet uitsluitend, om referentiekaders die terug te voeren zijn op een culturele achtergrond. Maar van Boxtel onderstreept het belang van het kijken naar overeenkomsten, en om niet te denken vanuit het idee dat er alleen maar verschillen bestaan tussen groepen leerlingen: “Zowel overeenkomsten als verschillen zijn relevant als je goed onderwijs wilt geven dat aansluit bij de belevingswereld van leerlingen. Ook didactisch gezien zijn verschillen niet altijd even relevant, omdat die elkaar soms ook weer kunnen opheffen. Niet alle bekende verschillen hoeven dus altijd hun weerslag te krijgen in de les.” Bovendien zijn identiteiten geen vaststaande essenties, maar dynamische constructies: “Op een bepaald moment treedt de ene identiteit wat meer naar de voorgrond ten koste van andere. Die transformatie kan ook worden veroorzaakt door leerprocessen. Daarom moeten we niet al bij voorbaat teveel van verschillende, vaststaande categorieën uit gaan.”

Gender als referentiekader

Gender is één van de vele aspecten die de referentiekaders van leerlingen bepalen en in die zin speelt gender in het onderzoek van van Boxtel een rol; niet zozeer in de opzet ervan, maar mogelijk wel in de analyse van de resultaten. “Referentiekaders worden gevormd door

ervaringen, voorkennis en interesses, die weer zijn ingekleurd door de achtergrond van leerlingen, maar misschien ook wel door hun identiteit als jongen of als meisje. Ook dat brengen we dus in kaart, ook al zijn we er niet op uit om jongens en meisjes in verschillende groepen op te delen. Wel kunnen we laten zien dat leren

“ Niet voor niets worden in schoolboeken vaak voorbeelden van historische leeftijdgenoten gebruikt, om leerlingen te ondersteunen bij het inlevingsproces en bij het uiteindelijke leren van de geschiedenis. En dan is gender ook iets om mee te nemen. ”

voor iedereen anders is en dat dat te maken heeft met de verschillende identiteiten die leerlingen hebben. Juist op deze leeftijd zijn leerlingen veel met de sekse-identiteit bezig en dat is wel iets om aandacht voor te hebben. In het onderzoek naar geschiedenisdidactiek is dat vooralsnog een onderbelicht terrein.”

Uit onderzoek naar de interesse van leerlingen in het verleden is gebleken dat sekse op dit gebied een – tamelijk traditionele – rol speelt: jongens zijn meer geïnteresseerd in oorlog en

ceren.” Maar je moet dat volgens haar ook weer niet overdrijven. Van Boxtel herinnert zich een methode met een apart hoofdstuk over ‘de vrouw in de Gouden Eeuw’, maar dat werkte volgens haar niet. “Voor een keer die stof vanuit een ander perspectief benaderen om zo de reflectie bij leerlingen te stimuleren kan goed

zijn. Maar veel docenten zijn niet gelukkig met dat soort thema’s, vinden dat te kunstmatig of te vergezocht. Je kunt je inderdaad afvragen of je zo niet ondergraaft wat je eigenlijk wilt bereiken.”

Een vanzelfsprekend oog voor de diversiteit van het verleden zelf én van degenen die het over verleden moeten leren, dat is waar het uiteindelijk om gaat. De diversiteit onder degenen die het verleden moeten doceren is echter niet altijd even groot. Waar van Boxtel als vrouw en hoogleraar nog steeds een uitzondering is, zijn met name in het basisonderwijs de mannen veruit in de minderheid. Een uitermate vreemd verschijnsel, aldus van Boxtel. “Voorheen waren Pabo’s uitgesproken mannenopleidingen, maar dat is intussen omgeslagen. Nu knappen jongens soms af op de lerarenopleiding omdat ze zich er als enige of een van de weinige mannelijke studenten niet thuis voelen. Als mensen een opleiding niet gaan volgen omdat ze zich daar niet thuis voelen, terwijl ze wel geschikt zijn, dan is dat kwalijk.”

in belangrijke personen, meisjes meer in het dagelijks leven van gewone mensen. “De vraag is dan wat je daar mee doet. Bekend is dat leerlingen zich makkelijker kunnen inleven in gebeurtenissen en personen in het verleden, en het verleden dus beter kunnen begrijpen, als ze zich daarmee kunnen identificeren. Niet voor niets worden in schoolboeken vaak voorbeelden van historische leeftijdgenoten gebruikt, om leerlingen te ondersteunen bij het inlevingsproces en bij het uiteindelijke leren van de geschiedenis. En dan is gender ook iets om mee te nemen.”

Bij het ontwerpen van lessen moet dus worden gestreefd naar een evenwichtige verdeling tussen historische mannen en vrouwen of jongens en meisjes die voor de leerlingen als didactisch voorbeeld kunnen dienen, om ook de meisjes in de klas voldoende bij de stof te betrekken. Van Boxtel, die zelf betrokken is geweest bij het ontwikkelen van lesmethodes voor het geschiedenisonderwijs, merkte daarbij dat ze dat soms expliciet op de agenda moest zetten om ervoor te zorgen dat er vrouwen en meisjes werden ‘ingebouwd’. “En niet alleen voor meisjes, ook voor jongens is het natuurlijk belangrijk om zich te realiseren dat geschiedenis niet alleen over mannen gaat, ook al is dat niet altijd direct zichtbaar in de stof die wordt besproken. Het besef van *agency* in het verleden moet je bij zowel jongens als meisjes nuan-

Reageren?

Op de [Historicapagina](#) van de website van de VVG kan u reacties op deze rubriek posten. Op die manier willen *Historica* en de VVG actief het wetenschappelijke én publiek debat rond genderonderzoek stimuleren. Kijk op: www.genderschiedenis.nl>Historica>Discussieer

Een nieuw mission statement

/ Anneke B. Mulder-Bakker /
/ Voorzitter VVG /

A In Brussel was tot 31 mei j.l. de tentoonstelling 'Jongens en Meisjes... bestemming bekend?' te zien. De VVG-leden die de jaarvergadering 2009 bezochten, hebben deze tentoonstelling kunnen bekijken en de samensteller, archivaris Els Flour van het Belgisch Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis, mogen beluisteren over opzet en thematiek ervan. Aan de hand van opmerkelijk beeldmateriaal uit verleden en heden wordt een beeld gegeven van de taken en de rolverdeling van mannen en vrouwen; en dat in het gezin, op de werkvloer en op school. Door hier en daar leuke tabellen tussen te voegen of afwijkende beelden te tonen, vertelde Els Flour, worden bezoekers attent gemaakt op het feit dat er ook altijd mensen (vrouwen) zijn geweest die zich aan de opgelegde patronen wisten te onttrekken en hun eigen gang gingen.

Impliciet wordt gerefereerd aan discussies over de plaats van vrouwen in het openbare leven: sluiers die tot voor kort werden gedragen; gescheiden scholen voor jongens en meisjes; getrouwde vrouwen die thuis hoorden te zitten. Schoolkinderen die in grote groepen de tentoonstelling komen bezoeken, raken hierover spontaan aan de praat.

Vrouwen- of gendergeschiedenis?

De tentoonstelling demonstreert perfect wat het VVG-bestuur en de redactie van *Historica* hebben zitten bedenken, doorpratend over de strategie-discussie van vorig jaar. Vrouwengeschiedenis heeft zich langzamerhand ontwikkeld tot gendergeschiedenis. Zeker in de wetenschapsbeoefening worden vanuit het genderperspectief veel spannender onderzoeksvragen gesteld dan vanuit de traditionele vrouwengeschiedenis. Ook *Historica* heeft zich in de praktijk ontwikkeld tot een tijdschrift voor gendergeschiedenis. En het Archiefcentrum voor *Vrouwengeschiedenis* wil blijkbaar met een *gender*-tentoonstelling naar buiten treden. In museum en onderwijs geldt dat de specifieke problematiek veel beter vanuit een gender- dan vanuit een (beperkt) vrouwenperspectief kan worden getoond. Greetje Bijl, binnen de VVG verantwoordelijk voor de *public relations*, krijgt van potentiële leden steeds vaker te horen: "Ja, gendergeschiedenis, daar heb ik wel belangstelling voor maar vrouwengeschiedenis, dat is zo vorige eeuw."

Daarom hebben wij onszelf de vraag gesteld of we de naam VVG zouden moeten veranderen in Vereniging voor Gendergeschiedenis? Dat zou consequent zijn en de PR vereenvoudigen. De redactie van *Historica* was hier voorstander van.

Toch hebben we dit niet willen besluiten: en wel om emotionele, financiële en publicitaire redenen. We hechten aan de band met onze voormoederen uit de tweede feministische golf. Een naamsverandering geeft allerlei financiële en organisatorische rompslomp. Bovendien geeft de term *vrouwengeschiedenis* ons een zekere bekendheid: wie nu op *Google* 'vrouwengeschiedenis' intypt krijgt onze website als eerste hit (we hebben overigens ook de domeinnaam *gendergeschiedenis* verworven). Daarom houden wij vast aan de vertrouwde naam en het vertrouwde logo.

Wel willen we in de PR naar buiten en op de

website benadrukken dat de VVG een vereniging is met een tijdschrift die vooral gendergeschiedenis bedrijft. In het officiële circuit blijft de naam VVG, Vereniging voor Vrouwengeschiedenis; in de PR wordt uitgelegd: VVG dat is een vereniging die zich met gendergeschiedenis bezig houdt.

We hebben ons *mission statement* dienovereenkomstig aangepast (zie onder).

Johanna Naberprijs

Naar aanleiding van de uitreiking van de achtste Johanna Naberprijs voor de beste doctoraal-cq. masterscriptie op het gebied van vrouwen/gendergeschiedenis raakten we aan de praat over deze prijs. Nu wordt de prijs om de twee of drie jaar uitgelooft. Omdat de levenscyclus van een student tegenwoordig maximaal vier jaar is, betekent dit in de praktijk dat de winnaar al lang en breed in een volgende levensfase terecht kan zijn gekomen. In feite waren de laureaat en de genomineerde van dit jaar al geruime tijd met een dissertatieonderzoek bezig en dat op een geheel ander terrein dan de vrouwen-gendergeschiedenis: zij waren im-

mers afhankelijk van vacante AIO-plaatsen. Daardoor schiet de prijs nu zijn doel voorbij: zij wil immers mensen aanzetten tot vrouwen-gendergeschiedenis en hen een steuntje in de rug geven voor het opzetten van vervolgonderzoek.

Wat nu? Moeten we de prijs afschaffen? Of kunnen we iets anders verzinnen waardoor zij een functie behoudt?

Graag worden leden uitgedaagd mee te denken en te reageren op onze website. Dat geldt zowel voor het eerste onderwerp van dit stukje, de genderproblematiek, als voor het tweede onderwerp, de Naberprijs.

Discussieer mee op www.gendergeschiedenis.nl>Reageer>Discussieer. ///

Mission statement VVG herziening 2009

(VVG staat sinds 1990 voor Vereniging voor Vrouwengeschiedenis, vanaf 2009 uitgebreid tot Gendergeschiedenis)

De VVG fungeert binnen het Nederlandse taalgebied als platform voor gendergeschiedenis (zowel vrouwen als mannen omvattend) en richt zich tot academici, studenten, onderwijzend personeel en iedereen die zich interesseert voor gendergeschiedenis.

Zij stelt zich drie doelen:

- informeren over nieuwe ontwikkelingen en onderzoek op het gebied van gendergeschiedenis.
- door de integratie van het genderperspectief in historisch onderzoek laten zien hoe gender werkt in samenlevingen uit het heden en verleden.
- in alle onderwijsniveaus de interesse voor gendergeschiedenis vergroten.

Om bovenstaande doelstellingen te verwezenlijken ontwikkelt de VVG volgende activiteiten:

- De organisatie van bijeenkomsten
- De uitgave van een tijdschrift (*Historica*)
- Het onderhouden van een website
- Samenwerking met andere organisaties

Een *oral history*-onderzoek over de vrouwen van Srebrenica

De geschiedenis is meer dan wat de staat wil weten

Selma Leydesdorff geeft met haar geschiedenis van Srebrenica een stem aan vrouwen in de Joegoslavische burgeroorlog en hun lijden. Een stem die niet aanwezig is in de historische literatuur omdat een traditionele historische benadering veelal geen raad weet met dit soort gegevens. Leydesdorff laat vrouwen aan het woord, zonder echter de context waarin deze verhalen zich afspeelden, uit het oog te verliezen. Evenmin aarzelt ze in *De leegte achter ons laten. Een geschiedenis van de vrouwen van Srebrenica* het optreden van Dutchbat, de Nederlandse VN-militairen die met de bescherming van de enclave belast waren, in vraag te stellen.

/ Jessie Van den Heuvel /

Van 1992 tot 1995 hadden duizenden Bosnische moslims samengeleefd in de enclave Srebrenica. In 1995 werd Srebrenica ingenomen door Bosnisch-Servische troepen onder leiding van generaal Mladic. De massaslachting die hierop volgde - de grootste genocide in Europa sinds de Tweede Wereldoorlog - vond plaats onder het toekijkend oog van Dutchbat. De slacht-

voor de vrouwen betekent, schetst Leydesdorff het historisch kader waarin het communistische Joegoslavië haar oorsprong vond. Met de dood van Tito stortte dit systeem in en werd Joegoslavië een snel veranderende overgangssamenleving. Nationalistische gevoelens werden - vooral in Servië - aangewakkerd. Dit alles had zijn weerslag op de bevolking en resulteerde in grote verwarring. Een verwarring die telkens weer naar boven kwam in de talloze gesprekken met de vrouwen en die logisch is: de vrouwen kenden de Serviërs immers als burens en vrienden en ze konden niet begrijpen wat hen ertoe bracht zich zo tegen hen, moslims, te keren. In de tijd van Tito bestond er immers geen scheiding, geen verschil tussen moslims en Serviërs.

Plots was dat verschil er wel, plots was er propaganda die de Serviërs ervan moest overtuigen dat de moslims het niet waard waren te overleven. Dit onttaarde in een oorlog waarin Serviërs hun vrienden en burens van weleer vermoordden. Het gevoel verraden te zijn door mensen die men goed kende, is een constante in de gesprekken met de vrouwen wanneer het gaat over hun herinneringen aan de tijd voor de oorlog. De verwarring daarover is vrij algemeen en de vrouwen begrijpen niet hoe het mogelijk is dat hun goede leven zo drastisch op z'n kop werd gezet.

Dit gevoel van verraad en ontreddeerdheid komt opnieuw naar boven in de gesprekken met de vrouwen wanneer het gaat over het optreden van Dutchbat. Zo vertelt Muska: "De Nederlandse soldaten die stonden er gewoon, die keken gewoon toe en lieten ons gaan. Die zeiden niks, die waren zelf ook gewoon bang. (...) En ze gingen gewoon echt huilen, die mannen begonnen luid te huilen. Echt hard, niet zomaar." Volgens Leydesdorff gedroeg Dutchbat zich niet anders dan menig ander VN-vredesleger. Een gebrek aan voorbereiding ligt mee aan de oorzaak van hun falen en dit kan men de soldaten zelf niet kwalijk nemen, maar is eerder een verwijf aan de legerleiding en de Nederlandse regering. Doordat er echter ook militairen van goede wil waren, denken sommige vrouwen

met positieve gevoelens terug aan bepaalde individuele Dutchbatters. En deze positieve gevoelens vormen opnieuw een verwarrende herinnering.

In het hoofdstuk over de inname van Srebrenica en de vlucht naar Potocari, op 11 juli 1995, kiest Leydesdorff voor het perspectief van diegenen die voor hun ogen hun geliefde vermoord zagen worden. Schrik en chaos zijn nu de centrale thema's in de gesprekken. Geen enkele vrouw was in staat een afgerond chronologisch verhaal te vertellen over Potocari maar, zo stelt Leydesdorff, misschien is verwarring wel een essentieel deel van de geschiedenis van de genocide en moeten we helemaal niet eens proberen daaraan te ontkomen en ons tevreden stellen met de fragmenten van een verhaal.

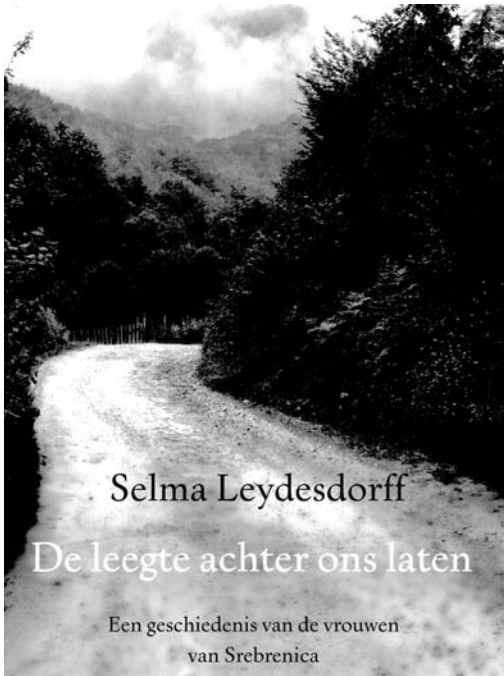
In het laatste hoofdstuk - het relaas over de scheiding van de mannen en vrouwen door de Serviërs - laat Leydesdorff Hidayet aan het woord, een jonge soldaat die uitvoerig vertelt over zijn tocht door de bossen. Het boek gaat dan wel over de verhalen van vrouwen, maar zonder de tocht door de bossen zou deze geschiedenis onvolledig zijn.

En het moge duidelijk wezen dat er Leydesdorff in dit boek alles aan gelegen is om volledig te zijn. Ze vertelt de geschiedenis van de vrouwen van Srebrenica aan de hand van hun eigen verhalen, maar laat niet na om te verwijzen naar andere literaire werken en historici, om vergelijkingen te maken met andere genocides en om verslag te brengen van het Nederlands onderzoek naar het optreden van Dutchbat. Daarnaast beschrijft Leydesdorff ook haar persoonlijke ervaringen; zo was het niet steeds evident om als Nederlandse het vertrouwen te winnen van de vrouwen die ze wilde interviewen.

Dit alles resulteert in een bijzonder omvangrijk boek, dat je af en toe even opzij moet leggen. Omdat het geweld, de verkrachtingen en de moorden soms te gruwelijk zijn en de verwarring te groot. Verwarring is een centraal thema in dit boek; verwarring in de interviews, verwarring voor de vrouwen, maar soms ook verwarring voor de lezer. Hierin ligt echter de verdienste van Leydesdorff, ze neemt de lezer mee in een verwarrende geschiedenis die voor de eerste keer verteld wordt. De geschiedenis van de vrouwen van Srebrenica. ///

Jessie Van den Heuvel is licentiaat in de Moraalwetenschappen (Universiteit Gent), gediplomeerde in de Aanvullende Studies Vrouwenstudies (Universiteit Antwerpen) en volgde de Voortgezette academische opleiding Sociale en Culturele Antropologie aan de KULeuven. Momenteel werkt zij aan de Vrije Universiteit Brussel aan een doctoraatsonderzoek met als titel 'Eergerelateerd geweld en geweld in naam van de eer: mythe of realiteit? Een pilootonderzoek in Vlaanderen'.

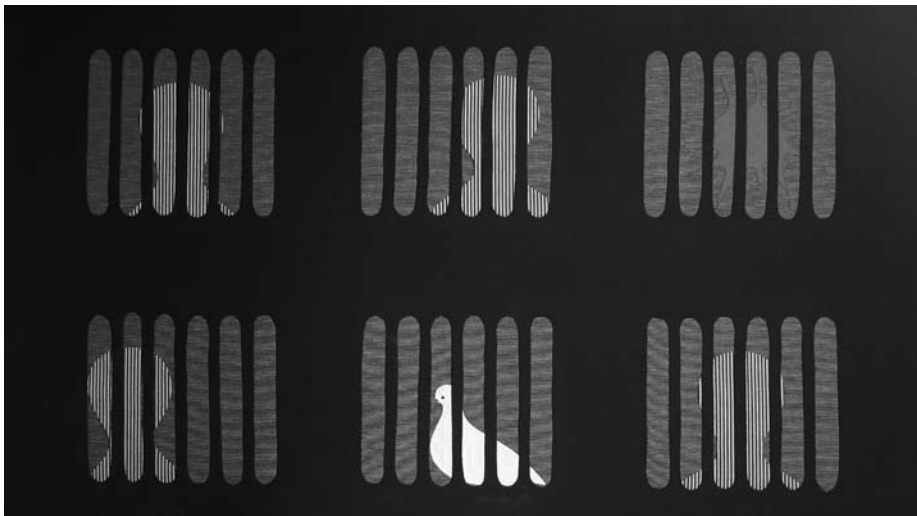
Selma Leydesdorff, *De leegte achter ons laten. Een geschiedenis van de vrouwen van Srebrenica*, Bert Bakker, 2008, 414 blz., ISBN 978 90 351 3257 3, € 22,50.

offers werden verraden in hun vertrouwen in de Verenigde Naties, gepersonifieerd in Dutchbat.

Volgens Leydesdorff is het niet mogelijk de ervaringen van de vrouwen te begrijpen zonder te vragen naar hun leven vóór de oorlog. Daarom interviewde ze de vrouwen niet enkel over juni-juli 1995, maar ook over de periode ervoor. Opdat de lezer zou kunnen begrijpen wat er in Srebrenica is gebeurd en welke breuk dit

Handwerk en politiek

In het IIAV beeldarchief bevinden zich behalve foto's en affiches ook een groot aantal voorwerpen; een aantal daarvan zijn van textiel. Naar aanleiding van deze vormen van handwerken in relatie tot politieke betrokkenheid vroeg ik me af: wat is de relatie tussen handwerken, macht, vrouwelijkheid en activisme?

/ Grietje Keller /

Op zoek naar een antwoord kwam ik terecht bij het boek *The Subversive Stitch, Embroidery and the making of the feminine* (1984) van Rozsika Parker. Zij onderzocht hoe borduren tot de categorie 'kunstnijverheid' is gaan behoren, terwijl schilderen een hogere status heeft binnen de categorie 'kunst'. Zij laat zien dat tegelijkertijd met het ontstaan van het onderscheid tussen kunst en kunstnijverheid in de zestiende eeuw, er een ideologie rond vrouwelijkheid in opkomst kwam. Omdat vrouwen geen controle zouden kunnen houden over hun emoties en fysiek zwakker zouden zijn, werd hen een minder vooraanstaande rol in de maatschappij en een meer beschermde positie binnen het huisgezin toebedeeld. Tegelijkertijd waren er voorschriften en ideeën over hoe vrouwen zich zouden moeten gedragen en handwerken paste daar mooi binnen. De vrouw was dan misschien minder sterk dan de man, maar in borduren en handwerk was ze de man zijn meerdere. De combinatie van vrouwelijkheid, gehoorzaamheid, bescheidenheid en naaldwerk werd vanaf toen gemaakt en is sindsdien niet meer uit elkaar gehaald. In 1906 schrijft W.R. Lethaby dan ook in *Embroidery and Tapestry Weaving*: "In the practice of embroidery the needlewoman has an advantage not now shared by workers in any other craft, in that technical processes are almost a matter of inherited skill."¹ De eeuwenlange verbintenis tussen vrouwelijkheid en borduren heeft tot de gedachte geleid dat handwerken in de genen van vrouwen zou zitten. Eenmaal een vrouwen-

aangelegenheid, werd aan de éne kant het borduren gebruikt om vrouwen 'op hun plaats' te houden, aan de andere kant is borduren en handwerk ingezet als protest en activisme.ⁱⁱ

Het IIAV archief heeft twee voorbeelden waarbij patchwork werd gebruikt als expressiemiddel, een manier om een politieke gedachte uit te dragen.

De Nationale Feestrok en de patchworkschilderijen van Collette Metz en het Vrouwen Kunst Kollektief

De Nationale Feestrok was een initiatief van feminist en verzetsstrijder Adrienne (Mies) Boissevain-van Lennep (1896-1965). Zij maakte

Foto: Frederieke Jochims.

Links: Fascisme = moord van Collette Metz / Vrouwen Kunst Kollektief.

Onder: Nationale Feestrok van Iet Winkel.

Beide aanwezig in het IIAV beeldarchief.

kort na de oorlog deel uit van de commissie die richtlijnen moest uitvaardigen voor de viering van nationale hoogtijdagenⁱⁱⁱ. Zij stelde voor dat alle vrouwen op hoogtijdagen een rok zouden dragen, door hen zelf genaaid en geborduurd van oude lapjes met persoonlijke herinneringen. De rok moest een herdenkingsteken zijn en een symbool van saamhorigheid tussen vrouwen. Boissevain nam dus een 'vrouwelijke' bezigheid (handwerken) om vrouwelijke kwaliteiten naar voren te brengen. Jolande Withuis omschrijft mevrouw Boissevain als een feminist die van mening was dat "vrouwen een speciale inbreng te bieden hebben, en dan niet alleen 'de vrouw', maar vooral ook de wereld daar wel bij zou varen."^{iv}

De patchwork schilderijen van Collette Metz en het Vrouwen Kunst Kollektief zijn gemaakt in de jaren 1980. Het Vrouwen Kunst Kollektief werd opgericht op initiatief van Colette Metz en Patty van de Lee naar aanleiding van de vredesdemonstratie op 21 november 1981 in Amsterdam^v. Een wisselende en diverse groep kunstenaressen streeden samen tegen kernwapens, oorlog, fascisme, racisme en seksisme door middel van beeldende kunst.

In beide voorbeelden streefden vrouwen als vrouwen – met het 'vrouwelijke' medium textiel – voor een betere en vreedzame wereld. ///

Noten:

- ¹ Rozsika Parket, *The Subversive Stitch. Embroidery and the making of the feminine*. Londen, 1984, p. 60.
- ² Karlijn de Blécourt, 'Geborduurd extase. Kunstenaar Ghada Amer speelt met pornografische beelden', in: *Lover*, september 2007, p. 11; Rozsika Parket, *The Subversive Stitch. Embroidery...*, pp. 198-215.
- ³ Parker laat in haar boek ook een voorbeeld zien van borduren in relatie tot de Tweede Wereldoorlog: een tafelkleed gemaakt door vrouwen die de concentratiekampen hebben overleefd.
- ⁴ Jolande Withuis, 'De doorbraak en de feestrok. Een uitnodiging naar onderzoek naar de politieke geschiedenis van seks rond het einde van de tweede wereldoorlog', in: *De Gids*, volume 154, aflevering 4, april 1991, pp. 255-268.
- ⁵ In Groot-Brittannië werd eveneens in die tijd gebruik gemaakt van borduursels en patchwork in de vrouwenvredesbeweging. "Large, brightly coloured embroidered and appliquéed banners have been produced since 1978 to be carried on marches and, more recently, attached to the perimeter fence at Greenham common air base, where women camp in protest against Curesse missiles." Zie: Rozsika Parket, *The Subversive Stitch. Embroidery...*, p. 210.

Griette Keller is beeldarchivaris bij het IIAV.
Reacties en contact: g.keller@iav.nl
of 00 31 20 665 0820.

Service / Nieuwe boeken

Service / Johanna Naberprijs

Winnares Johanna Naberprijs

De Vlaamse winnares Chantal Bisschop ontving op 17 april de Johanna Naber scriptieprijs, vernoemd naar Johanna Naber (1859-1941), zelf historica en voorvechtster van vrouwenrechten. Bisschop kreeg de prijs ter waarde van 1000 euro voor het onderzoek 'Ondergoed. Een geschiedenis van betekenisgevende praktijken in Vlaanderen, 1930-2006', dat zij schreef voor de opleiding Geschiedenis van de Katholieke Universiteit Leuven. De prijs is een initiatief van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis (VVG) en het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV). Het is de achtste keer dat deze prijs voor de beste afstudeerscriptie op het gebied van vrouwengeschiedenis wordt uitgereikt.

De scriptie behandelt tien interviews met drie generaties Vlaamse vrouwen over de betekenis van het kopen, dragen en wassen van korsetten, beha's en strings, zoals de ervaring van 'de eerste keer' een korset dragen. "Van alle kleding wordt ondergoed het dichtst op het lichaam gedragen en dus het meest persoonlijk ervaren. Maar ook heel banaal en iets 'niet-taligs'; je beleeft het zo onbewust dat het moeilijk onder woorden te brengen is," vertelt Bisschop. "Voor de oudere vrouwen praten niet zo makkelijk over de intiemere praktijken rond hun ondergoed. Bij hen speelt het katholieke geloof ook een grote rol in de lichaamsbeleving en wilden ze hun ontlukkende lichaamsvormen het liefst bedekken." Volgens Bisschop is ondergoed, in deze tijd van massamedia, voor jonge vrouwen juist iets wat je mag laten zien en een belangrijk onderdeel van hun identiteit. De gewijzigde omgang met ondergoed laat zien hoe vrouwen vandaag heel anders omgaan met

Foto: Dewi Vrengoor

Chantal Bisschop, winnares van de Johanna Naber scriptieprijs.

hun lichaam, seksualiteit en identiteit.

De jury, bestaande uit Els Witte (hoogleraar politieke geschiedenis en voormalig rector van de Vrije Universiteit Brussel), Mieke Aerts (bijzonder hoogleraar politieke geschiedenis van gender in Nederland aan de Universiteit van Amsterdam) en Marja Volbeda (winnares 2005), roemde de scriptie van Bisschop om de originaliteit en de uitzonderlijk goede schrijfstijl. Al beseft de jury dat "Johanna Naber 'Ondergoed' waarschijnlijk een tikje té grensoverschrijdend zou hebben gevonden."

Service / Tentoonstelling

Francine Holley:

90 jaar, 20 meesterwerken

Francine Holley, van Luikse afkomst, wordt in 1919 geboren in een muzikale familie. Op haar 18de besluit ze zich op de schilderkunst te richten. Na de oorlog schrijft ze zich in in de Academie voor Schone Kunsten van Luik, waar ze Georges Collignon ontmoet, die haar zal overtuigen te kiezen voor de abstractie. Hierin zal ze een middel vinden om zich te bevrijden van de beperkingen van de figuratie. In 1946 ontmoet ze haar toekomstige echtgenoot, de Parijse architect Michel Holley en volgt hem naar Parijs. Ze zal de Franse hoofdstad niet meer verlaten.

Holley werkt er in het atelier van André Lhote en daarna in dat van Fernand Léger. In 1952 stelt ze haar eerste abstracte werken tentoon op het 'Salon des Réalités Nouvelles'. Ze zal deel uitmaken van de APIAW te Luik en lid worden van de Belgische groepen 'Art Abstrait' (1954) en 'Art Construit' (1960). Francine Holley zal één van de weinige vrouwen zijn die in het abstracte milieu binnendringt.

Door het tentoonstellen van een selectie van 20 meesterwerken van Francine Holley wil het museum, gedurende 4 maanden, het accent leggen op de diverse talenten van de kunstenaar: haar zin voor evenwicht en abstracte compositie, haar kleureninstinct, haar precisie en haar gevoel voor harmonie.

Waar: René Magrittemuseum, Esseghestraat 135, 1090 Jette

Wanneer: t.e.m. 31 juli 2009

Meer info:

www.magrittemuseum.be

Kijk voor meer tentoonstellingen ook op de VvG-website: www.gendergeschiedenis.nl > activiteiten

Service / Oproep

Oproep: Encyclopedie 25 eeuwen vrouwen in de filosofie

In het hoger onderwijs wordt nog steeds voornamelijk het denken van mannelijke filosofen behandeld. Vrouwelijke denkers behoren nauwelijks tot de filosofische canon. Het argument dat vaak wordt gehanteerd ter verdediging is dat ze "er niet zijn". Om die gedachte te weerleggen wordt momenteel op initiatief van Uitgeverij Atlas door een redactieraad en redacteur een encyclopedie samengesteld die de lacunes opvult.

Niet alleen vult deze encyclopedie de canon aan, ook kan ze bijdragen aan de bewustwording omtrent de positie van vrouwen, vroeger en nu. De filosofische ontwikkeling en productie nam in vroeger tijden bij vrouwen bijvoorbeeld vaak de vorm aan van briefwisselingen omdat ze werden uitgesloten van de officiële leerinstellingen. Precies om die reden worden ze nu als filosoof niet serieus genomen. Met het doorbreken van deze cirkel is de encyclopedie een wapen in handen van diegenen die zich sterk maken voor emancipatie.

De encyclopedie behandelt vrouwelijke denkers vanaf de oudheid tot nu. Het is nadrukkelijk de bedoeling om niet alleen westerse filosofes te bespreken; ook Afrikaanse, Latijns-Amerikaanse en oosterse denkers komen aan bod. Voor deze encyclopedie zoeken we belangstellenden die een lemma willen schrijven, met name over denkers uit de 19e eeuw. We zoeken bijvoorbeeld nog auteurs voor: Anne Louise Germaine de Staël, Harriet Martineau, Jane Addams en Olive Schreiner, maar ook voor Leontion en Sosipatra (Oudheid), Mary Astell (18e eeuw), en Elizabeth Anscombe en Gloria Anzaldúa (20e eeuw).

Mocht je belangstelling hebben om mee te werken, of meer informatie willen over deze encyclopedie, neem dan contact op met Carolien Ceton (redacteur), cceton@xs4all.nl of Annemie Halsema (redactieraad), jm.halsema@ph.vu.nl.

Service / Nieuwe boeken

Service / Tentoonstelling

Vrouwen van Vlaanderen
Een ongewone kijk op de geschiedenis van het graafschap Vlaanderen

Een driedelige tentoonstelling over de geschiedenis van Vlaanderen met in de hoofdrol de vrouwen van Vlaanderen: de gravinnen en de gravendochters. Welke rol speelden zij in de bewogen evolutie van Vlaanderen van de negende tot de vroege zestiende eeuw? Het verhaal voert ons mee in de onbekende wereld van deze adellijke dames. We ontdekken ze als begeerde bruiden in de internationale politiek en scherprechtters in conflicten. Ze schitteren als voorvechters van cultuur en religie. Ze zijn de bewaarders van de bloedlijn. Ze rekenen af met afgunst en bedrog. Ze zijn vurige minnaresen en leeuwinnen voor hun kroost. De tentoonstelling brengt niet alleen voorwerpen en afbeeldingen samen maar laat de dames zelf ook aan het woord. De "Vrouwen van Vlaanderen" staan garant voor heerlijke én leerrijke verhalen op unieke historische locaties. Met foto's van Lieve Blancquaert.

Wanneer:
15 mei-13 september 2009
Waar: locaties in Rumbeke, Kortrijk en Male
Meer info: <http://www.vrouwenvanvlaanderen.be/home.asp?lang=nl>

Max Dohle

Het verwoeste leven van Foekje Dillema: de grootste tragedie uit de Nederlandse sportgeschiedenis

Foekje Dillema verbrak in juni 1950 in het Olympisch Stadion het Nederlandse record op de 200 meter, dat op naam stond van de olympisch kampioene Fanny Blankers-Koen. De schijnbaar onaanastbare Fanny, die vier gouden medailles had gewonnen tijdens de Olympische Spelen van Londen 1948, was geklopt door een natuurtaent uit Friesland dat ze al twee jaar probeerde te ontlopen.

Er waren twijfels over Foekje. Zoveel dat een geslachtstest werd georganiseerd onder het mom van een medische keuring. De Koninklijke Nederlandse Atletiek Unie maakte daarna met veel machtsvertoon een eind aan de olympische dromen van Foekje Dillema. Deze maatregel kwam zo hard aan dat ze zich twee jaar lang opsloot in haar huis in Burum. De bond schrapte ook haar records uit de ranglijsten. Foekje kon er nooit meer over spreken.

Er is lang gespeculeerd over deze affaire. Max Dohle laat in zijn biografie de tragiek zien van de vrouw die een ander geslacht kreeg opgedrongen en zich daar niet tegen kon verweren. Het is de grootste tragedie uit de Nederlandse sportgeschiedenis.

Amsterdam, 2008, € 14,95

Els Flour, Eliane Gubin e.a.

Jongens en meisjes... bestemming bekend? België 1830-2000.

Thuis, in de klas, op het werk... overall circuleren stereotiepe denkbeelden rond jongens en meisjes, mannen en vrouwen. Deze denkbeelden zijn niet zo 'natuurlijk' en onveranderlijk als ze soms lijken. Ze ontstaan in een concrete historische context, verspreiden zich, zijn onderhevig aan contestatie en verandering.

Het rijk geïllustreerde boek "Jongens en meisjes... bestemming bekend?" toont hoe de ideeën over mannelijkheid en vrouwelijkheid in de voorbije twee eeuwen evolueerden in België. En samen met die ideeën veranderde het reële leven van mannen en vrouwen: de invulling van vader- en moederschap, het speelgoed en de kledij, visies op onderwijs en arbeid.

Deze publicatie is uitgegeven naar aanleiding van de tentoonstelling "Jongens en meisjes... bestemming bekend? België, 1830-2000" (BELvue museum, 3 februari-31 mei 2009). Ze kan worden besteld bij het AVG (avg.carhif@amazon.be).

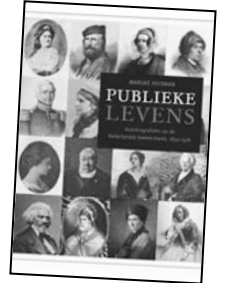

AVG-CARHIF, 2009, € 15,- + € 2,50 portkosten (België)

Marijke Huisman

Publieke levens: autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt 1850-1918

De interesse voor persoonlijke levensverhalen in de vorm van autobiografieën en memoires kende in de tweede helft van de 19e eeuw een ware hausse. Tussen 1850 en 1918 verdriedvoudigde het aantal gedrukte autobiografieën bijna. Marijke Huisman onderzoekt deze stijging in het licht van ontwikkelingen op de negentiende-eeuwse boekenmarkt. De publicatiestrategieën van vrouwelijke autobiografen krijgen hierbij bijzondere aandacht.

Walburg Pers, 2008, € 39,95

Diane De Keyzer

De engeltjesmaaksters: abortus toen het niet mocht

Ondanks de gezondheidsrisico's en ondanks de illegaliteit waren engeltjesmaaksters lange tijd de enige welkome toevlucht voor ongewenst zwangere vrouwen. Diane De Keyzer kreeg inzage in de gerechtelijke dossiers van twintig abortusprocessen uit de periode 1895-1915. Het bracht een schat aan informatie op over de levensomstandigheden van de betrokkenen. In het boek komen ook getuigen aan het woord over de decennia net voor de abortuswet van 1990, over hun tocht naar Nederland en over de laatste 'faisuses d'anges' in eigen land.

Van Halewyck, 2009, € 25,-